

ระบบการสื่อสารระหว่างราชธานีกับ
หัวเมืองตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
ถึงรัชกาลที่ 5*
(Communication System between
the Capital and Regional Cities from
the Ayutthaya period to the reign of
King Rama V)

วิภาส เลิศรัตนรังษี**

(Wipat Lertrattanarungsri)

จุฬารักษ์ เอื้อรักสกุล***

(Julaporn Euarukskul)

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เรื่อง “โทรเลขกับการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5”.

** นักศึกษาปริญญาเอก สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (Ph.D Candidate in history, Faculty of Liberal Arts, Thammasat University).

*** รองศาสตราจารย์ ดร. ภาควิชาประวัติศาสตร์ ปรัชญาและวรรณคดีอังกฤษ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (Associate Professor, Department of History, Philosophy and English Literature, Faculty of Liberal Arts, Thammasat University).

Received: August 4, 2022

Revised: January 31, 2023

Accepted: July 6, 2023

บทความวิจัย

วิชาการ

บทคัดย่อ

นักประวัติศาสตร์ไทยเชื่อว่าการเดินทางที่ยากลำบากและความห่างไกลเป็นสาเหตุให้การสื่อสารระหว่างหัวเมืองกับราชธานีเกิดความล่าช้า บทความนี้ต้องการตรวจสอบสมมติฐานดังกล่าวโดยจะกลับวิเคราะห์ตั้งแต่ต้นว่าระบบการสื่อสารก่อนการปรับปรุงนั้นทำงานกันอย่างไร และอะไรเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความล่าช้า ผลการศึกษาพบว่า การปกครองหัวเมืองแบบอาณาจักรที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นตัวกำหนดวิธีการสื่อสารระหว่างหัวเมืองกับราชธานี กล่าวคือ หากเป็นการสื่อสารระหว่างหัวเมืองชั้นในที่อยู่ใกล้กับราชธานี ทั้งสองฝ่ายสามารถส่งข้อทราและใบบอกถึงกันได้โดยตรง แต่ถ้าเป็นการสื่อสารระหว่างราชธานีกับหัวเมืองชั้นนอกและประเทศราชที่ห่างไกลออกไป ทั้งสองฝ่ายจะใช้วิธีการที่เรียกว่า “ส่งตามระยะทาง” คือฝากส่งข้อทราและใบบอกไปตามศาลากลางหัวเมืองรายทางจนกว่าจะถึงจุดหมาย แต่เนื่องจากวิธีการส่งตามระยะทางเกิดขึ้นในช่วงที่รัฐยังมีบทบาทหน้าที่จำกัด ทำให้การติดต่อสื่อสารระหว่างราชธานีกับหัวเมืองยังเกิดขึ้นน้อย ราชธานีจึงไม่เคยกำหนดว่าหัวเมืองจะต้องส่งใบบอกลงมาเมื่อใด หัวเมืองที่เป็นต้นทางและหัวเมืองที่อยู่ปลายทางจึงมีอำนาจตัดสินใจว่าจะสื่อสารและเคลื่อนย้ายข้อทรากับใบบอกที่รับฝากไว้เมื่อใดก็ได้ ด้วยเหตุนี้ ใบบอกส่วนใหญ่จึงไม่ได้ถูกเคลื่อนย้ายจากผู้ส่งไปถึงผู้รับอยู่ตลอดเวลา แต่จะมีช่วงที่หยุดนิ่งเกิดขึ้นไปตลอดระยะทางจนทำให้ระยะเวลาที่หยุดนิ่งสะสมมากเสียยิ่งกว่าระยะเวลาเดินทางที่ควรจะเป็น ทำให้กล่าวโดยสรุปได้ว่า ความล่าช้าของการสื่อสารไม่ได้เกิดขึ้นจากการเดินทางที่ยากลำบากและความห่างไกลเสมอไป แต่น่าจะเกิดจากการอนุญาตให้หัวเมืองมีอำนาจตัดสินใจที่จะสื่อสารเมื่อใดก็ได้เสียมากกว่า

คำสำคัญ: ข้อทรา, ใบบอก, ระบบการสื่อสาร, อยุธยา, รัชกาลที่ 5

ABSTRACT

Historians in Thailand have purported that communication between the provinces and the capital city was delayed due to travel impediments and remoteness. This article investigates this hypothesis by analyzing how pre - modern communication systems led to operational delays. Results were that provincial - capital communication channels were governed by provincial monarchic style current from the Ayutthaya period through the reign of King Rama V. Inter - urban communications near the capital could exchange commands (thong tra) and reports (bai bok) minus intermediaries. However, communication between the capital and distant cities or kingdoms employed a distance delivery system to transmit thong tra or bai bok through city halls until they had reached their destination. However, since the distance delivery method occurred during an era of limited state power, capital - provincial communication was infrequent, and the capital never specified when districts should send bai bok. Therefore, the city of origin and relaying cities decided whether to communicate and transmit the thong tra and bai bok in each case. So most bai bok did not continuously travel from sender to receiver, but sometimes had sustained inertia, inflating the usual transportation time. These findings suggest that communication delays were not usually caused by uncertain terrain and remoteness, but from allowing cities to decide when to communicate.

Keywords: Orders (thong tra), Reports (bai bok), Communication System, Ayutthaya, King Rama V

บทนำ

“...แต่ขอทูลเตือนท่านให้ทอดพระเนตรใบบอกครั้งนี้...4 เดือนถ้วน ๆ ถึงได้ลงมาถึงกรุงเทพฯ ฤๅใบบอกนี้ทหารที่ป่วยไข้ถือลงมาจึงได้เข้าเหลือเกินดังนี้ จะประมาณเอาการอันใดว่าเปนแน่เปนนอนก็ไม่ได้สักอย่างเดียว ยังต้องตราที่ขึ้นไปจากกรุงเทพฯ นี้เปนขาขึ้น จะมีปาเข้าไปสักหกเดือนดอกกระมัง เปนความจริงมิได้แก่งว่าเลย ถ้าใบบอกแลต้องตราของเรายังเดินช้าอยู่ดังนี้แล้ว คงจะได้ถูกเจ็บใหญ่สักครั้งหนึ่งเปนแน่แล้ว หม่อมฉันมีความท้อถอยใจนักแล้วว่าจะบังคับการแผ่นดินอะไรไปได้ตลอด แต่เพียงขอให้จัดการเดินหนังสือให้ดีขึ้นเท่านั้นก็ได้...”

(NAT R.5 PS 28/96 King Chulalongkorn's
Letters to Prince Maha Mala 1884)

พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ เกิดขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ. 2411 - 2453) ได้ทอดพระเนตรใบบอกจากกองทัพปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำเมื่อ พ.ศ. 2427 ทว่าสิ่งที่ทำให้พระองค์รู้สึกไม่ใช่นือหาที่อยู่ในใบบอก หากแต่เป็นระยะเวลาถึง 4 เดือนเต็ม ๆ กว่าที่ใบบอกฉบับนี้จะส่งมาถึงกรุงเทพฯ ความล่าช้านี้ยังทำให้พระองค์ต้องทูลเตือนสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ (พ.ศ. 2362 - 2429) ในฐานะอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายกให้เข้าพระทัยถึงผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นตามมา โดยเฉพาะคำสั่งจากกรุงเทพฯ จะขึ้นไปถึงแนวหน้าเมื่อใดก็ยังคงคาดการณ์ไม่ได้ จะเห็นได้ว่า การติดต่อสื่อสารระยะทางไกลในปลายทศวรรษ 2420 นอกจากจะล่าช้าแล้วยังคาดคะเนไม่ได้อีก สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็มิใช่คำอธิบายอยู่หลายประการ เป็นต้นว่าระยะทางภูมิศาสตร์ที่ห่างไกลย่อมทำให้ต้องเสียเวลาเดินทางมากขึ้น ความเร็วของการเดินทางที่ยังทำได้ไม่เกินกำลังสัตว์พาหนะหรือกระแสน้ำ

การไม่มีโครงสร้างพื้นฐานการขนส่งจึงทำให้ต้องเปลี่ยนพาหนะไปเรื่อย ๆ ตามภูมิประเทศ หรือแม้แต่ฤดูกาลต่าง ๆ ก็ส่งผลกระทบต่อระยะเวลาการเดินทางที่ไม่เหมือนกัน (Bunnag 2005; Kakizaki 2015; Lertrattanarungsri 2015) อย่างไรก็ตาม ในพระราชหัตถเลขาฉบับไม่ได้กล่าวถึงเหตุปัจจัยเหล่านั้นเลย แต่พระองค์กลับมีรับสั่งว่า “ทหารที่ป่วยไข้” ต่างหากที่เป็นสาเหตุของความล่าช้านี้ และถ้าหากเราตีความความเสี่ยงที่ทรงพระชนม์ชีพของสมุหนายกออกไป การที่พระองค์เข้าพระทัยว่าปัญหาเกิดจากคนถือใบบอกก็หมายความว่าปัญหาของการสื่อสารเกิดขึ้นจาก “ระบบ”¹ หากใช้การตกเป็น “เหยื่อ” ของสิ่งแวดล้อมอย่างที่นักประวัติศาสตร์อธิบาย

ด้วยเหตุดังนั้น ผู้เขียนจึงต้องการหาคำตอบว่า “ระบบ” ของการสื่อสารก่อนสมัยใหม่ทำงานอย่างไร ตลอดจนปัญหาของ “ระบบ” นี้อยู่ที่ตรงไหน และเพื่อที่จะตอบคำถามดังกล่าว ผู้เขียนจะจัดวางการสื่อสารระหว่างราชธานีกับหัวเมืองลงในบริบทของการปกครองแบบอาณาจักรที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งหมายความว่า ถ้าเงื่อนไขของการปกครองแบบอาณาจักรคือการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ราชธานีและตรึงหัวเมืองไว้กับพื้นที่ ระบบการสื่อสารระหว่างราชธานีกับหัวเมืองก็ควรจะทำงานสอดคล้องกับวิธีการปกครองหัวเมืองด้วย ส่วนวิธีหาคำตอบว่าปัญหาของระบบเกิดขึ้นจากอะไร ผู้เขียนจะใช้ตัวแปรทั้ง 3 ชนิดคือ “ระยะเวลาการสื่อสาร” (Time - Communication) “ระยะเวลาการเดินทาง” (Time - Distance) และ “ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง” (Time - Pause) ในการตอบคำถามดังกล่าว

ทั้งนี้ คำสำคัญที่จะปรากฏไปตลอดทั้งบทความอย่าง “ท้องตรา” จะหมายถึงหนังสือคำสั่งที่ราชธานีมีไปถึงหัวเมือง ส่วน “ใบบอก” จะหมายถึงหนังสือรายงานที่หัวเมืองมีเข้าไปยังราชธานี

¹ ระบบ (System) คือความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบจำนวนมากที่มีทิศทาง (ของความสัมพันธ์) ที่ชัดเจน คาดคะเนได้ตามสมควร การเปลี่ยนแปลงในองค์ประกอบหนึ่ง ๆ ย่อมส่งผลกระทบต่อองค์ประกอบอื่น ๆ ที่เหลือไม่มากนักน้อยเสมอ และองค์ประกอบทั้งปวงล้วนดำรงอยู่อย่างมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมตลอดเวลา (Wanthana 2015).

6 | วารสารไทยคดีศึกษา ปีที่ 21 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2567)

เนื้อหาของบทความจะประกอบไปด้วย 5 หัวข้อ หัวข้อแรกจะว่าด้วยการปกครองหัวเมืองแบบอาณาจักรที่เกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาว่ามีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เป็นอย่างไร หัวข้อที่สองจะกล่าวถึงระบบการสื่อสารที่อ้างอิงจากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในช่วงต้น โดยมีข้อเสนอว่าระบบการสื่อสารกับการบังคับบัญชาหัวเมืองต้องทำงานสอดคล้องกัน หัวข้อที่สามจะว่าด้วยธรรมชาติของข้อมูลข่าวสารทั้ง 3 ประเภทที่หมุนเวียนอยู่ในอาณาจักร ได้แก่ ข้อมูลที่ไม่ต้องการเวลา ข้อมูลที่ต้องการเวลา และข้อมูลเฉพาะกิจ หลังจากพิจารณาโครงสร้างการปกครอง ระบบการสื่อสาร ตลอดจนธรรมชาติของข้อมูลข่าวสารเรียบร้อยแล้ว ในหัวข้อที่สี่จะเข้าสู่ข้อเสนอหลักที่ว่าราชธานีกับหัวเมืองเคลื่อนย้ายท้องตราและใบบอกกันอย่างไร ก่อนที่จะสรุปในส่วนหัวข้อสุดท้ายว่าตัวแปรใดเป็นอุปสรรคของระบบการสื่อสารจากแบบจำลองที่ได้สร้างขึ้น

การปกครองแบบอาณาจักร

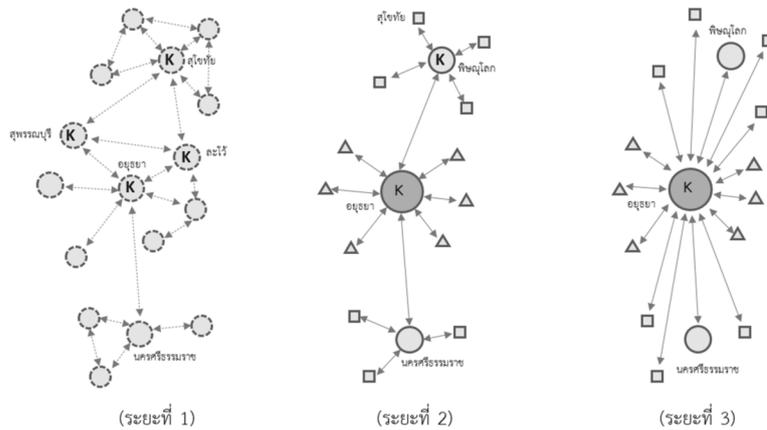
อาณาจักร (Kingdom) คือการปกครองหัวเมืองแบบรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ราชธานี ตามความเห็นของอาคม พงษ์นิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวว่า กรุงศรีอยุธยาก้าวขึ้นมาเป็นราชธานีแห่งแรกได้เพราะสามารถลดอำนาจและเกียรติยศของหัวเมืองต่าง ๆ ไม่ให้มีความทัดเทียมกับกรุงศรีอยุธยา และสามารถทำให้กรุงศรีอยุธยากลายเป็นสถาบันทางการเมือง เป็นบ่อเกิดของเกียรติยศและศักดิ์ศรี จนไม่จำเป็นต้องย้ายศูนย์กลางไปไหนอีก (Pattiya & Eiamsriwong 2002) จากคำอธิบายจะเห็นได้ว่ากรุงศรีอยุธยาไม่ได้เป็นราชธานีหรือใช้การปกครองหัวเมืองแบบอาณาจักรมาตั้งแต่แรกสถาปนาใน พ.ศ. 1893 แต่เป็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ตลอดเวลาหลายร้อยปีหลังจากนั้น ซึ่งจากการประมวลคำอธิบายของนักประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาจะสรุปพัฒนาการที่สำคัญได้เป็น 3 ช่วงเวลากว้าง ๆ ดังต่อไปนี้

ระยะที่ 1 ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทองครองราชย์ พ.ศ. 1893 - 1912) ถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยาครองราชย์ พ.ศ. 1967 - 1991) รวมระยะเวลาเกือบ 100 ปี

ระยะที่ 2 ตั้งแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (ครองราชย์ พ.ศ. 1991 - 2031) ถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (ครองราชย์ พ.ศ. 2112 - 2133) รวมระยะเวลา

เกือบ 150 ปี

ระยะที่ 3 ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรราชาธิราช (ครองราชย์ พ.ศ. 2133 - 2148) ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (ครองราชย์ พ.ศ. 2411 - 2453) รวมระยะเวลาประมาณ 300 ปี

หมายเหตุ: = นครรัฐ, = ราชธานี, = เมืองชั้นเอก, = เมืองชั้นโทและตรี, = เมืองชั้นจัตวา, K = มีกษัตริย์ปกครอง, \leftrightarrow = มีความสัมพันธ์ในแนวราบ, \longleftrightarrow = มีความสัมพันธ์ในแนวตั้ง

ภาพที่ 1 แบบจำลองการปกครองหัวเมือง ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ถึงสมัยรัชกาลที่ 5

8 | วารสารไทยคดีศึกษา ปีที่ 21 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2567)

ในระยะที่ 1 ที่เป็นช่วงร้อยปีแรกของกรุงศรีอยุธยา นโยบายสำคัญคือการผนวกเอานครรัฐเก่าแก่ที่มีศักดิ์ศรีเท่าเทียมกันในบริเวณภาคกลางมาอยู่ภายใต้การปกครอง วินัย พงศ์ศรีเพียร ให้ความเห็นว่าจุดกำเนิดการปกครองหัวเมืองแบบอาณาจักรเริ่มในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (ครองราชย์ พ.ศ. 1952 - 1967) แห่งราชวงศ์สุพรรณภูมิ (Pongsripian 2004: 260) ความเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้ระบบการสื่อสารที่เคยอยู่ในระนาบเดียวกันเพราะรัฐทุกรัฐเท่าเทียมกันมาก่อน ได้เปลี่ยนมาเป็น “แนวตั้ง” ที่มีสายการบังคับบัญชาจากกรุงศรีอยุธยาเป็นครั้งแรก

จากนั้นจะเข้าสู่ระยะที่ 2 ที่เป็นช่วงเวลายาวนานเกือบ 150 ปี กรุงศรีอยุธยาใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับการผนวกหัวเมืองฝ่ายเหนือหรือแคว้นสุโขทัยเดิมเข้ามาอยู่ใต้การปกครอง การกึ่งนี้เริ่มตั้งแต่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงย้ายราชสำนักของพระองค์ไปอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 2006 เพื่อควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือและเตรียมรับศึกกับเชียงใหม่ พระองค์ได้สถาปนาพระราชโอรสคือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 (ครองราชย์ พ.ศ. 2006 - 2034) ให้ปกครองกรุงศรีอยุธยาแทน (Jiachanpong 2003) ศรีศักร วัลลิโภดม อธิบายว่าเป็นการแยกราชสำนักออกเป็น 2 ส่วน คือราชสำนักพิษณุโลกของพ่อที่ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ และราชสำนักกรุงศรีอยุธยาของลูกที่ปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ (Vallibhodoma 2010: 39 - 40) แม้ผู้เขียนจะเห็นด้วยกับคำอธิบายของศรีศักรก็ตาม แต่ก็เห็นว่ากรุงศรีอยุธยาอาจจะไม่ได้ปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ลงไปจนถึงแหลมมลายูโดยตรง เพราะชาวต่างชาติที่เข้ามาหลังรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถบันทึกว่า ศูนย์อำนาจในการปกครองหัวเมืองในแหลมมลายูอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช โดยมีขุนนางท้องถิ่นที่มีอำนาจเป็นรองพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาปกครองอยู่ (Eiawsriwong 2007: 69) จะเห็นได้ว่าในระยะที่ 2 นี้ ระบบการสื่อสารยังไม่ถูกรวมศูนย์เข้าสู่ราชธานีทั้งหมด หัวเมืองห่างไกลทางเหนือและใต้ถูกปกครองผ่าน “เมืองเอก” อย่างพิษณุโลกและนครศรีธรรมราช ส่วนราชธานีจะปกครองโดยตรงบริเวณภาคกลาง ภาคตะวันตก ภาคตะวันออก และทางใต้ลงไปไม่เกินเมืองชุมพร

ระยะที่ 3 กินระยะเวลาประมาณ 300 ปีคือตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวรราชาธิราชไปจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก่อนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองด้วยเทศบาล โดยในระยะอันยาวนานนี้สามารถแบ่งลงไปได้อีก 2 ช่วงเวลาคือช่วงก่อตัว

ที่กินเวลาประมาณ 70 ปี นับตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรเมื่อครั้งยังเป็นพระมหาอุปราชได้ประกาศอิสรภาพจากหงสาวดีไปจนถึงสิ้นสุดสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเริ่มจากการอพยพหัวเมืองฝ่ายเหนือและย้ายราชสำนักเมืองพิษณุโลกลงมายังกรุงศรีอยุธยา (Damrong Rajanubhab 2012: 52 - 56) และเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสวยราชสมบัติแล้วก็มีรับสั่งให้จัดตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นมาอีกครั้ง แต่ในคราวนี้เป็นการส่งขุนนางไปปกครองเมืองพิษณุโลกแทนเจ้านาย (Royal Chronicles of Ayutthaya (The Royal Autograph Edition) 2021: 422) จะเห็นได้ว่า นโยบายสำคัญหลังเสียกรุงครั้งที่ 1 คือการยกเลิกการปกครองแบบกลุ่มเมืองในภูมิภาคเพื่อไม่ให้หัวเมืองห่างไกลสะสมกำลังไว้ต่อกรหรือเป็นฐานกำลังให้กองทัพหงสาวดีได้อีก มีการย้ายสายการบังคับบัญชาหัวเมืองให้มาขึ้นตรงกับราชธานีทั้งหมด จากนั้นแบ่งหัวเมืองออกเป็นระดับชั้นต่าง ๆ ไม่ต่างจากบรรดาศักดิ์ของขุนนางคือ เมืองชั้นเอก โท ตรี และจัตวา ซึ่งในบทความนี้จะเรียกว่าเป็น “เมืองบรรดาศักดิ์” เพราะเจ้าเมืองเป็นชั้นขุนนางไม่ใช่เจ้านายแล้ว (Wales 1984: 88 - 89; Pongsripien 2016: 96) นอกเหนือจากนี้ กรุงศรีอยุธยายังจำกัดอำนาจขุนนางหัวเมืองอย่างต่อเนื่อง ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมีการเรียกตัวเจ้าเมืองมาประจำการในกรุงศรีอยุธยา แล้วปล่อยให้การปกครองหัวเมืองดำเนินไปโดยพวกกรมการเมืองที่ไร้ความสามารถตลอดจนมีการสับเปลี่ยนตัวเจ้าเมืองกรมการเมืองเป็นประจำ (Department of Fine Arts 2003: 95) พระองค์ยังมีความคิดที่จะให้พระมหาอุปราชไปปกครองเมืองพิษณุโลกอีกครั้ง แต่พระมหาอุปราชไม่ยินยอม (Pongsripien 2016: 88) จากทั้ง 2 เหตุการณ์นี้ก็เป็นที่แน่ชัดแล้วว่า กรุงศรีอยุธยาได้กลายเป็นศูนย์อำนาจหนึ่งเดียวอย่างแท้จริง ส่วนหัวเมืองก็ถูกทำให้อ่อนแอจนไร้เกียรติยศศักดิ์ศรี จนไม่มีพลังอำนาจที่จะใช้เป็นฐานที่มั่นได้อีกต่อไป

ส่วนช่วงเวลาอีก 200 กว่าปีหลังจากนั้นกล่าวได้ว่ารูปแบบการปกครองแบบอาณาจักรได้ลจจดับแล้ว ความเปลี่ยนแปลงจึงอยู่ที่ขนาดของอาณาจักรมากกว่าความเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้าง ซึ่งต้องกล่าวไว้ด้วยว่า การที่ราชธานีเข้าไปจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับหัวเมืองด้วยการแบ่งเป็นชั้นเอก โท ตรี และจัตวา ไม่ได้หมายความว่าราชธานีจะเข้าไปมีอำนาจเหนือหัวเมืองอย่างเด็ดขาด แต่ยังคงพิจารณาที่เงื่อนไขความเข้มแข็งและอ่อนแอของราชธานีเข้าไปด้วย เมื่อใดก็ตามที่ราชธานี

อ่อนแอก็มีโอกาสที่หัวเมืองจะแยกตัวออกจากความสัมพันธ์ดังกล่าวและนำไปสู่สิ่งที่ นิธิเรียกว่าการสลายตัวของพระราชอาณาจักร ด้วยเหตุนี้ นโยบายในสมัยกรุงธนบุรี และต่อเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ 1 ของกรุงเทพฯ จึงเป็นการฟื้นฟูความสัมพันธ์เชิง อำนาจระหว่างราชธานีกับหัวเมืองให้กลับมาเป็นเหมือนในช่วงร้อยปีสุดท้ายของกรุง ศรีอยุธยาอีกครั้ง ซึ่งผลจากความพยายามดังกล่าวจะสืบเนื่องต่อไปอีกหนึ่งร้อยปีแรก ของกรุงเทพฯ ก่อนที่จะเกิดความเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอย่างสำคัญเมื่อมีการนำ ระบบเทศบาลเข้ามาใช้ในช่วงกลางรัชกาลที่ 5

การสื่อสารที่เป็นหนึ่งเดียวกับอำนาจ

ถ้ารูปแบบการปกครองหัวเมืองแบบอาณาจักรที่เข้ามาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็น ความสืบเนื่องมาจากช่วงร้อยปีสุดท้ายของกรุงศรีอยุธยา ก็สันนิษฐานได้ว่าหลักปฏิบัติ และขั้นตอนการสื่อสารระหว่างราชธานีกับหัวเมืองที่ใช้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็น่าจะมี แบบแผนย้อนกลับไปได้ไกลที่สุดไม่เกินร้อยปีสุดท้ายของกรุงศรีอยุธยาด้วยเช่นกัน ซึ่ง ความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างราชธานีกับหัวเมืองยังปรากฏอยู่ในคำศัพท์ที่ใช้ ในการสื่อสารที่ตกทอดมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 คือ “ท่องตรา” และ “ไบบอก” เพราะ คำว่าท่องตราหมายถึงหนังสือคำสั่งของราชธานีที่มีไปยังหัวเมือง ส่วนไบบอกคือ หนังสือรายงานจากหัวเมืองเข้าไปยังราชธานี ทั้งคำและความหมายของท่องตราและ ไบบอกจึงเป็นอย่างเดียวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างราชธานีกับหัวเมือง และ ยังเป็นสาเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ. 2394 - 2411) ต้องออกประกาศห้ามไม่ให้ใช้สองคำนี้สลับกันเป็นอันตราย เพราะหากใช้คำว่า ไบบอกกับหนังสือราชการที่ออกจากกรุงเทพฯ ก็จะกลายเป็นว่ากรุงเทพฯ เป็น เมืองขึ้นของหัวเมือง (Mongkut, King 2020: 295 - 296)

ส่วนแบบแผนปฏิบัติหรือขั้นตอนการสื่อสารก็จะอ้างอิงจากการจัด ความสัมพันธ์เชิงอำนาจเช่นเดียวกัน ในประเด็นนี้จะพิจารณาโดยเปรียบเทียบกับ การจัดการความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับ “กรมขุนนาง” ในราชธานี เพราะการที่ เจ้าเมืองลดสถานะลงมาเป็นขุนนางทั้งหมดแล้ว กรุงศรีอยุธยาน่าจะมองหัวเมืองใน ฐานะที่เป็นกรมขุนนางอย่างหนึ่ง เพียงแต่เป็นกรมขุนนางที่ตั้งอยู่นอกราชธานี สำหรับความหมายของกรมขุนนางนั้น ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล อธิบายว่า การปฏิรูป

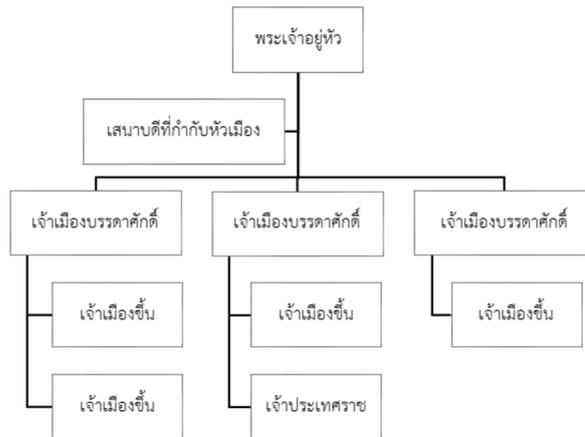
ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทำให้เกิดระบบการควบคุมกำลังคนในรูปแบบของ “กรม” และได้ขยายขอบเขตเพิ่มเติมให้เป็นหน่วยงานที่ทำหน้าที่ด้านการบริหาร ราชการแผ่นดินไปพร้อมกัน กรมมีทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ กรมเล็กมักขึ้นอยู่กับ กรมใหญ่กรมใดกรมหนึ่ง เมื่อถึงปลายกรุงศรีอยุธยา กรมที่ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคน จึงมี 2 ประเภทคือ “กรมเจ้า” กับ “กรมขุนนาง” สิ่งที่แตกต่างกันคืออำนาจในฝ่าย บริหารเพราะกรมเจ้าจัดตั้งขึ้นมาเพื่อควบคุมกำลังคนเท่านั้น ยกเว้นแต่จะได้รับ ภารกิจบางอย่างให้ไปทำชั่วคราวชั่วคราว ส่วนกรมขุนนางจะมีหน้าที่ทั้งสองอย่างคือ ต้องควบคุมกำลังคนและการบริหารราชการแผ่นดินไปพร้อมกัน กรมขุนนางขนาดใหญ่ที่รู้จักกันดีก็ได้แก่ กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมเวียง กรมวัง กรมคลัง กรมนา กรมพระสุรัสวดี ฯลฯ ส่วนกรมขนาดเล็กก็เช่น กรมธรรมการ กรมภูษามาลา ที่ขึ้นกับกรมวัง กรมฉางขึ้นกับกรมนา กรมกองตระเวนขวาซ้ายที่ขึ้นกับกรมเวียง เป็นต้น (Lertpanichakul 2000: 42 - 45)

ตามความเห็นของผู้เขียน หัวเมืองจึงทำหน้าที่ไม่ต่างจากกรมขุนนางอย่าง หนึ่งเพราะต้องควบคุมกำลังคนในพื้นที่และมีหน้าที่ในทางบริหารเช่นกัน กล่าวโดย เปรียบเทียบแล้ว เมืองบรรดาศักดิ์ก็มีสถานะเหมือนกับกรมใหญ่ คือสามารถปกครอง เมืองขึ้นซึ่งเป็นเมืองที่ไม่มีบรรดาศักดิ์ได้ อีกจุดที่เหมือนกันคือกรมใหญ่และเมือง บรรดาศักดิ์จะปกครองกันเองไม่ได้ ระดับชั้นของกรมหรือเมืองที่แตกต่างกันมีไว้เพื่อ บ่งบอกความสัมพันธ์เชิงอำนาจคือให้รู้ว่าใครใหญ่กว่าใคร เมืองใดที่มีบรรดาศักดิ์สูง มากก็จะมีเมืองขึ้นได้มากเท่านั้น (De la Loubère 2014: 250) เพราะถึงที่สุดแล้ว เจ้าเมืองบรรดาศักดิ์ทุกเมืองต่างก็เท่าเทียมกันต่อหน้าพระเจ้าอยู่หัวเพราะสามารถ กราบบังคมทูลได้โดยตรง แม้แต่เสนาบดีที่ปกครองเมืองขึ้นก็ทำหน้าที่เป็นเพียง “สื่อกลาง” คอยกราบบังคมทูลแทนเจ้าเมืองในท้องพระโรงเท่านั้น แต่ไม่มีอำนาจ ตัดสินใจใด ๆ (Eiamsriwong 2019: 39 - 40)

จากแบบแผนความสัมพันธ์ดังกล่าวจะช่วยให้เราเข้าใจขั้นตอนปฏิบัติในการ ส่งไปบอกจากหัวเมืองเข้ามายังราชธานี เพราะถึงแม้ว่าเจ้าเมืองบรรดาศักดิ์จะกราบ บังคมทูลได้โดยตรงก็ตาม แต่สำหรับเจ้าเมืองขึ้นจะทำเช่นนั้นไม่ได้ จะต้องให้เจ้าเมือง บรรดาศักดิ์ที่เป็นต้นสังกัดกราบบังคมทูลแทน (เช่นเดียวกับขุนนางที่ศักดินาต่ำกว่า

12 | วารสารไทยคดีศึกษา ปีที่ 21 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2567)

400 จะต้องให้เสนาบดีต้นสังกัดกราบบังคมทูลแทนในท้องพระโรง) เป็นต้นว่าเมืองพนมสารคามต้องการมีใบบอกเข้าไปยังกรุงเทพฯ ก็จะต้องส่งเรื่องให้เมืองฉะเชิงเทรา (ชั้นจัตวา) ที่เป็นต้นสังกัดกราบบังคมทูลให้ (NAT R.5 M 2.12K/8 Reports of Chachoengsao 1877 - 1884) หรือกรณีพระบรรพตพิสัยถึงแก่กรรม กรมการเมืองต้องมีใบบอกแจ้งไปยังเมืองนครสวรรค์ (ชั้นตรี) ที่เป็นต้นสังกัด เพื่อให้พระยานครสวรรค์เป็นผู้กราบบังคมทูลแทน (NAT R.5 M 2.12K/1 Reports of Nakhon Sawan 1883 - 1887) กรณีนี้จึงแตกต่างไปจากการแจ้งข่าวตายของพระยาตากในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา เพราะเมืองตากเป็นเมืองชั้นตรีจึงกราบบังคมทูลโดยตรงได้เลย ดังที่หนังสืออภินิหารบรรพบุรุษกล่าวว่า “ครั้นกาลล่วงมาไม่ช้า พระยาตากก็ถึงแก่กรรม ฝ่ายหลวงยุกรับตรสินจึงเป็นผู้ถือบอกข่าวตายลงมายังกรุงศรีอยุธยา” (Miracle of Ancestors and the First Dynasty 2002: 6)

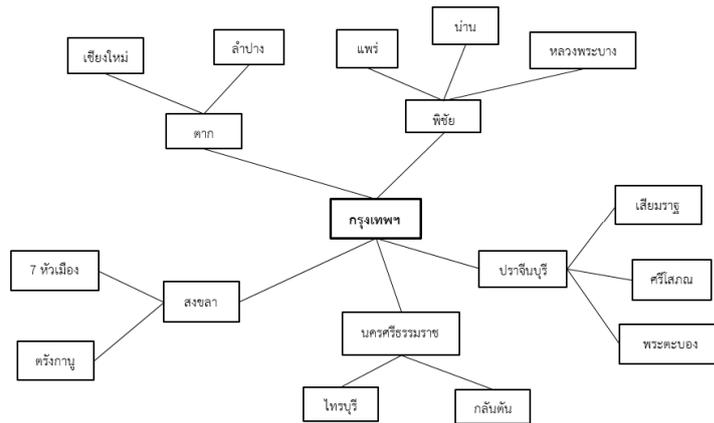

ภาพที่ 2 โครงสร้างการปกครองหัวเมืองแบบอาณาจักร

² ในประเด็นนี้ วินัย พงศ์ศรีเพียร ตั้งข้อสังเกตว่า อาจจะเป็นการกำหนดธรรมเนียมขึ้นในสมัยหลัง ๆ เพราะไม่ปรากฏแหล่งที่มาหรือหลักฐานอย่างชัดเจน (Office of National Culture Committee 2003: 21) ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงจะมีประกาศอย่างเป็นทางการว่า หากขุนนางศักดินา 400 ขึ้นไปต้องไปราชการหัวเมืองหรือต่างประเทศต้องมีใบบอกกราบบังคมทูลโดยตรง (Mongkut, King 2020: 190 - 191).

อย่างไรก็ตาม ราชธานีก็ไม่ได้ไว้ใจหัวเมืองอย่างเต็มที่ดังจะเห็นได้จากการส่ง “ยกระบัตร” ที่เป็นขุนนางกรมวังออกไปกำกับการทำงานของเจ้าเมืองต่าง ๆ ทั้งยังอนุญาตให้ยกระบัตรสามารถส่งใบบอกลงมาได้โดยไม่ต้องผ่านความเห็นชอบจากเจ้าเมือง แต่ถ้าเมื่อใดที่ยกระบัตรเดินทางมาราชธานีก็ต้องรายงานตัวต่อกรมวังให้สอบปากคำทุกครั้ง หากให้การไม่ได้จะมีโทษถึงประหารชีวิต (Pongsripian 2004: 287) อีกประการเป็นการออกกฎหมายจำกัดการติดต่อสื่อสารและการเดินทางของหัวเมืองที่ว่า “หนึ่งหัวเมืองหนึ่งกัน เจ้าเมืองหนึ่งกัน ไปหาเมืองหนึ่ง โทษถึงตาย” (Department of Fine Arts 1988: 49) ถ้าหากจำเป็นที่ต้องติดต่อกันจริง ๆ เจ้าเมืองต้องส่งใบบอกเข้าไปยังราชธานี เพื่อให้ราชธานีเป็นฝ่ายออกคำสั่งไปยังเมืองนั้นให้แทน (Eiawsriwong 2019: 54) แต่ถ้าเป็นกรณีเมืองขึ้น เมืองบรรดาศักดิ์ต้นสังกัดสามารถติดต่อและบังคับบัญชาได้ แต่ก็เคยมีกรณีเมืองนครสวรรค์ที่ต้องขอให้กรุงเทพฯ ออกคำสั่งไปยังเมืองบรรพตพิสัยที่เป็นเมืองขึ้นของตัวเองมาแล้ว (NAT R.5 M 2.12K/4 Reports of Nakhon Sawan 1883 - 1887)

ส่วนเมืองประเทศราชจะไม่จัดว่าเป็นเมืองบรรดาศักดิ์ หากจะติดต่อกับราชธานีต้องใช้วิธีการเดียวกับเมืองขึ้น คือต้องแจ้งให้เมืองบรรดาศักดิ์ที่กำกับเป็นฝ่ายกราบบังคมทูลแทน จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 มีเมืองบรรดาศักดิ์ที่กำกับเมืองประเทศราชอยู่ 5 เมืองคือ เมืองตาก (ชั้นตรี) กำกับนครเชียงใหม่และนครลำปาง (NAT R.5 M 2.12K/13 Reports of Tak 1885 - 1886) เมืองพิษัย (ชั้นโท) กำกับนครแพร่ นครน่าน และนครหลวงพระบาง (NAT R.5 M 2.12K/7 Reports of Pichai 1888 - 1889; NAT R.5 M 2.12K/2 Reports of Nan 1885 - 1892; NAT R.5 M 2.12K/1 Reports of Nakhon Sawan 1883 - 1887) เมืองปราจีนบุรี (ชั้นจัตวา) กำกับเมืองเสียมราฐ เมืองศรีโสภณ และเมืองพระตะบอง (NAT R.5 M 2.12K/3 Reports of Prachin Buri 1884 - 1887) เมืองสงขลา (ชั้นโท) กำกับเมืองตรัง กานู และ 7 หัวเมืองแขก ส่วนเมืองนครศรีธรรมราช (ชั้นเอก) กำกับเมืองไทรบุรีและเมืองกลันตัน (Udomsombat 2002) เจ้าเมืองที่ได้รับหน้าที่กำกับเมืองประเทศราชเหล่านี้จะต้องทำหนังสือกราบบังคมทูลแทน หากเป็นการส่งเครื่องบรรณาการประจำปีจะต้องส่งขุนนางคอยกำกับมาจนถึงกรุงเทพฯ อีกด้วย

ภาพที่ 3 การกำกับหัวเมืองประเทศราชในสมัยรัชกาลที่ 5

ธรรมชาติของข้อมูลข่าวสาร

นอกจากโครงสร้างการปกครองหัวเมืองจะกำหนดขั้นตอนการสื่อสารขึ้นมาแล้ว วิธีคิดเกี่ยวกับการบริหารราชการแผ่นดินก็ยังกำหนดข้อมูลข่าวสารที่อยู่ในใบบอกและท้องตราเช่นกัน หากจำแนกตามความสนใจของรัฐที่สัมพันธ์กับธรรมชาติของข้อมูลก็จะแบ่งได้เป็น 3 ประเภทคือ ข้อมูลที่ไม่ต้องการเวลา ข้อมูลที่ต้องการเวลา และข้อมูลเฉพาะกิจ

ข้อมูลที่ไม่ต้องการเวลา

ข้อมูลประเภทนี้จะเป็นข้อมูลที่ผู้ส่งสารไม่จำเป็นต้องรีบร้อนแจ้งให้ผู้รับสารทราบในทันที ธรรมชาติของข้อมูลประเภทนี้เกิดจากวิธีการบริหารราชการแผ่นดินในช่วงก่อนรัชกาลที่ 4 ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พ.ศ. 2405 - 2486) ทรงอธิบายว่า

“ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าความมุ่งหมายของการปกครองทั้ง
อย่างใหม่และอย่างเก่าก็อยู่ในจะให้ ‘บ้านเมืองอยู่เย็น

เป็นสุข' ด้วยกัน แต่เข้าใจอธิบายคำ 'อยู่เย็นเป็นสุข'
นั้นผิดกัน อย่างเก่าถือว่า 'บ้านเมืองปราศจากภัย
ต่าง ๆ' เช่นโจรผู้ร้ายเป็นต้น 'ก็เป็นสุข'... ความคิด
ที่ว่าทำให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุง
ในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ เป็นคติเกิดขึ้นใหม่ ดู
เหมือนจะเริ่มเกิดขึ้นแต่ในรัชกาลที่ 4 และมาถือเป็นข้อ
สำคัญในรัฐธรรมนูญฉบับปลายต่อรัชกาลที่ 5 ต่อมา”

(Damrong Rajanubhab 2017: 439)

จะเห็นได้ว่า รัฐบาลก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 มีหน้าที่จำกัดมาก คือป้องกันภัยจาก
ภายนอกกับควบคุมความสงบเรียบร้อยภายใน ส่วนการกินอยู่ สาธารณสุข การศึกษา
เป็นสิ่งที่ราษฎรต้องดูแลตัวเอง ไบบอกจากหัวเมืองส่วนใหญ่จึงเป็นเรื่องที่รัฐสนใจ
เท่านั้น เช่น ไบบอกน้ำฝนต้นข้าว ไบบอกส่งส่วยภาษีและบรรณาการ ไบบอกขอพัทธ
สีมา ไบบอกถวายพระราชกุศล หรือไบบอกขอตำแหน่งราชการในหัวเมือง (NAT SB
17 Diary of Prince Som Mot 1884: 166) ธรรมชาติของข้อมูลกลุ่มนี้จึงไม่ต่างกับ
คำสั่งของราชธานีจำพวกที่เวียนทั้งอาณาจักรอย่างพระราชกำหนด ประกาศเตือนให้
เก็บค่านา ส่งส่วย ประกาศสงกรานต์ ฯลฯ คือไม่ต้องการเวลา ผู้เขียนเคยพบว่าบาง
คำสั่งต้องใช้เวลาราว 1 ปีกว่าจะแจ้งให้ทราบทั่วทั้งอาณาจักร (Lertrattanarungsri
2020)

ข้อมูลที่ต้องการเวลา

ข้อมูลประเภทต่อมาจะเกี่ยวข้องกับเรื่องสำคัญเร่งด่วนจึงเรียกว่า “ข้อมูลที่
ต้องการเวลา” เช่น ข่าวดสวรรคต ข่าวศึกสงคราม ข่าวกบฏ ข่าวโรคระบาดหรือภัย
พิบัติ หากเกิดข้อมูลข่าวสารประเภทนี้ จำเป็นต้องรีบรายงานให้ผู้รับสารทราบในทันที
ในตำรามหาดเล็กตอนปลายกรุงศรีอยุธยาที่ระบุเอาไว้ว่า ถ้ามีข่าวแจ้งอาการพระสงฆ์
ราชาคณะ ข้าพทุลละอองฯ เจ้าต่างกรม และกรมพระราชวังบวรฯ ให้นำความขึ้นกราบ
บังคมทูลได้ตลอดเวลาแม้จะเป็นกลางดึกก็ตาม (Department of Fine Arts 1996:
32) ถ้าหากเป็นเรื่องด่วนจากหัวเมืองมักจะมีเรือเร็วรับมาส่งข่าวเป็นการเฉพาะ (Tale
of Khun Chang Khun Phaen 2012: 458)

ในช่วงต้นกรุงธนบุรีที่ข้อมูลข่าวสารมีความจำเป็นมาก สมเด็จพระเจ้าตากสิน (ครองราชย์ พ.ศ. 2311 - 2325) ต้องใช้ตำรวจซึ่งเทียบเท่ากับทหารรักษาพระองค์ในปัจจุบัน ทำหน้าที่ในการรับส่งข้อมูลข่าวสารระหว่างกรุงธนบุรีกับหัวเมืองหรือกองทัพ (Royal Chronicle of Thonburi (Phan Chandhumat Edition) 2007: 158 - 159) เพราะขุนนางตำรวจขึ้นชื่อในเรื่องความภักดี มีทักษะป้องกันตัว และหาข่าวกรองได้ ธรรมเนียมดังกล่าวใช้มาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ในสงครามอานามสยามยุทธ (Annamese - Siamese War: On the Wars between Thailand, Laos, Cambodia, and Vietnam 2007) แต่การส่งกองทัพไปเชียงตุงในสมัยรัชกาลที่ 4 กลับไม่พบที่ใช้ตำรวจในการรับส่งข้อมูลข่าวสารแล้ว ไบบอกจากแนวหน้าถูกส่งลงมาผ่านหัวเมืองต่าง ๆ ราวกับเป็นไบบอกที่ไม่ต้องการเวลา ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องแก้ปัญหาด้วยการแต่งตั้งมหาดเล็ก 4 นายคอยทำหน้าที่ “ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมาฟังราชการข้างกองทัพแลแจ้งข่าวราชการข้างกรุง” เพื่อให้พระเจ้านั่งอย่างเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท แม่ทัพใหญ่ของศึกเชียงตุงได้รับทราบแทน (Mongkut, King 2005: 33)

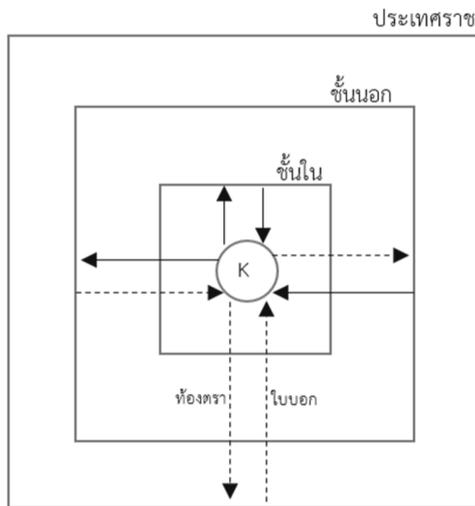
ข้อมูลเฉพาะกิจ

ข้อมูลประเภทสุดท้ายเรียกว่า “ข้อมูลเฉพาะกิจ” เนื่องจากเนื้อหาไม่เกี่ยวกับความเป็นความตายของอาณาจักรและไม่ใช้ข้อราชการตามธรรมเนียม แต่มักเกี่ยวข้องกับภารกิจที่ได้รับมอบหมายไปชั่วคราว ข้อมูลนี้จึงเป็นการติดต่อกันระหว่างกรุงเทพฯ กับ “ข้าหลวง” หรือ “เจ้าภาษี” ที่ส่งไปทำหน้าที่ในหัวเมือง พวกเขาจะต้องส่งข้อมูลต่อเมื่อภารกิจที่ได้รับมอบหมายเสร็จสิ้นแล้ว โดยผู้รับผิดชอบภารกิจจะต้องนำส่งด้วยตนเอง ไม่ต้องผ่านกลไกการสื่อสารของหัวเมืองตามปกติ

วิธีการเคลื่อนย้ายท้องตราและไบบอก

จากการสำรวจหลักฐานทำให้ทราบว่าวิธีการเคลื่อนย้ายท้องตราและไบบอกมีอยู่ 2 วิธีกร วิธีแรกเรียกว่า “การส่งตรง” หมายถึงผู้ส่งสารสามารถนำสารนั้นไปส่งถึงผู้รับได้โดยตรง ส่วนวิธีที่สองเรียกว่า “การส่งตามระยะทาง” หมายความว่าผู้ส่งสารจะไม่นำส่งสารไปส่งถึงผู้รับโดยตรง แต่จะอาศัยตัวกลางช่วยนำส่งต่อ ๆ กันไปจนกว่าจะถึงผู้รับ

เพื่อแสดงให้เห็นว่าทั้ง 2 วิธีการแตกต่างกันอย่างไร ผู้เขียนได้สร้างแบบจำลองการเคลื่อนย้ายท้องตราและใบบอกที่สันนิษฐานว่าถูกใช้มาตั้งแต่ปลายกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เอาไว้ดังภาพที่ 4

หมายเหตุ: — = ส่งตรง, - - - - = ส่งตามระยะทาง, K = ราชธานี

ภาพที่ 4 แบบจำลองการเคลื่อนย้ายข้อมูลข่าวสารของอาณาจักร
(ปลายกรุงศรีอยุธยาถึงต้นรัชกาลที่ 5)

การจะจำแนกว่าเมื่อใดควรใช้วิธีการ “ส่งตรง” หรือ “ส่งตามระยะทาง” จำเป็นต้องเข้าใจว่าส่งจากที่ไหน เป็นอย่างไรแรก เพราะดังที่กล่าวไปแล้วว่า หัวใจสำคัญของการปกครองหัวเมืองแบบอาณาจักรอยู่ที่การจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างราชธานีกับหัวเมือง แต่หลักการดังกล่าวไม่ได้รับประกันว่าหัวเมืองจะอยู่ใต้อำนาจของราชธานีหรือราชธานีจะควบคุมหัวเมืองได้อย่างเด็ดขาดเสมอไป หากดูจากภาพที่ 1 จะเห็นได้ว่า กรุงศรีอยุธยาต้องใช้เวลาไม่น้อยกว่าสามร้อยปีกว่าที่จะผนวก

หัวเมืองที่อยู่ห่างไกลและเข้มแข็งให้เข้ามาอยู่ภายในอาณาจักรได้สำเร็จ ซึ่งภายในระยะเวลาดังกล่าวต้องมีเงื่อนไขหรือข้อบังคับบางอย่างที่จะจำกัดอำนาจของหัวเมืองเอาไว้ ดังเช่นกฎหมายระวางโทษร้ายแรงที่ห้ามไม่ให้เจ้าเมืองไปมาหาสู่กัน และ “ยังมีให้มีหนังสือไปให้หาแลมาก่อนหนังสือ ให้มัดไว้หน้าศาลาอุทธรณ์สามวัน...แลถอดจากราชการใส่ตรูไว้เดือนหนึ่ง” (Department of Fine Arts 1988: 49, 53)

จะเห็นได้ว่า กฎหมายดังกล่าวเป็นความพยายามที่จะ “ตรึงหัวเมืองไว้กับพื้นที่” เพื่อป้องกันไม่ให้หัวเมืองรวมตัวกันหรือออกนอกพื้นที่ก่อนได้รับอนุญาตจากราชธานี (ส่วนจะบังคับใช้ได้ผลในทางปฏิบัติหรือไม่นั้นเป็นอีกประเด็นหนึ่ง) และภายใต้เงื่อนไขนี้ การตรึงหัวเมืองไว้กับพื้นที่น่าจะมีพัฒนาการไปตามการขยายตัวของอาณาจักรด้วย ทำให้เมื่อถึงร้อยปีสุดท้ายของกรุงศรีอยุธยา หัวเมืองชั้นนอกซึ่งเป็นเมืองบรรดาศักดิ์ชั้นเอก โท และตรี ที่อยู่นอกพื้นที่ภาคกลางและเพิ่งถูกผนวกเข้ามาทีหลังน่าจะเป็นพื้นที่เป้าหมายของการตรึงไว้กับพื้นที่มากกว่าหัวเมืองชั้นในที่เป็นเมืองบรรดาศักดิ์ชั้นจัตวาและอยู่ใต้การปกครองของกรุงศรีอยุธยามาเป็นเวลานาน ซึ่งความอ่อนแอของหัวเมืองชั้นในยังปรากฏให้เห็นจากคำสั่งโยกย้ายเจ้าเมืองของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่ไม่ถูกต่อต้าน ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงคิดว่าหัวเมืองชั้นในน่าจะติดต่อกับราชธานีด้วยวิธีการ “ส่งตรง” ได้ตั้งแต่ปลายกรุงศรีอยุธยาและสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ดังที่มีหลักฐานว่า เมืองปราจีนใช้ขุนรองปลัดเมือง (NAT R.5 M 2.12K/3 Reports of Prachin Buri 1884 - 1887) เมืองนครสวรรค์ใช้ขุนตระเวนนายด่าน (NAT R.5 M 2.12K/4 Reports of Nakhon Sawan 1883 - 1887) เมืองชั้นนาทกับเมืองลพบุรีใช้หลวงนา (NAT R.5 M 2.12K/3 Reports of Prachin Buri 1884 - 1887; NAT R.5 M 2.12K/1 Reports of Krung Kao 1878 - 1885) เมืองอ่างทองใช้ขุนอินอาญา (NAT R.5 M 2.12K/4 Reports of Nakhon Sawan 1883 - 1887) เป็นผู้คุมไปบอกมาส่งถึงกรุงเทพฯ

แต่สำหรับหัวเมืองชั้นนอกจะต้องพิจารณาว่ากำลังส่งไปบอกประเภทใด หากเป็นไปบอกที่ต้องการเวลา เช่น ข้าราชการสงคราม ก็สามารถจะใช้วิธีการ “ส่งตรง” ถึงราชธานีได้โดยไม่ละเมิดกฎการตรึงหัวเมืองไว้กับพื้นที่ แต่ถ้าเป็นไปบอกที่ไม่ต้องการเวลาก็น่าจะใช้วิธีการ “ส่งตามระยะทาง” ลงมา ในเสภาขุนช้างขุนแผนในสมัยรัชกาลที่ 2 จึงได้ล้อเลียนขุนนางหัวเมืองฝ่ายเหนือที่นำไปบอกจากกองทัพมาส่งยังกรุงศรี

อยุธยาว่า “งุ่มง่าม” เพราะเขาต้องเที่ยวไปถามว่าศาลาลูกขุนในไปทางไหน (Tale of Khun Chang Khun Phaen 2012: 458) กรณีนี้นอกจากจะยืนยันว่าหัวเมืองชั้นนอกก็ใช้วิธีการ “ส่งตรง” ถึงราชธานีได้แล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าขุนนางหัวเมืองชั้นนอกอาจจะไม่เคยเดินทางมายังราชธานีเสียด้วยซ้ำเพราะเขาต้องไปถามหาว่าศาลาลูกขุนอยู่ตรงไหน

เมื่อถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (ครองราชย์ พ.ศ. 2251 - 2275) ซึ่งเป็นช่วง 40 ปีสุดท้ายของกรุงศรีอยุธยา พระองค์ได้ประกาศให้หัวเมืองทั้งหมดนำไปบอกมาส่งถึงราชธานีได้โดยตรง แต่มีเงื่อนไขว่าขุนนางหัวเมืองที่จะถือไปบอกมาส่งนั้นจะต้องรู้ราชการภายในเป็นอย่างดีด้วย (Office of the Royal Society 2007: 1027) การตัดสินใจผ่อนปรนกฎการตรึงขุนนางไว้กับพื้นที่น่าจะเป็นตัวชี้วัดให้เห็นว่าหัวเมืองส่วนใหญ่น่าจะอ่อนแอจนอยู่ในระดับที่ไม่ต้องเป็นกังวลแล้ว แต่ในอีกด้านหนึ่งก็อาจจะสะท้อนความล้มเหลวของระบบยกระบัตรที่ราชธานีส่งไปประจำในหัวเมืองต่าง ๆ ก็ได้ เพราะการซักถามเอาเรื่องราวจากหัวเมืองเช่นนี้เคยเป็นหน้าที่ของยกระบัตรมาก่อน ถ้าหากระบบดังกล่าวยังทำหน้าที่ได้ดี ราชธานีก็คงไม่ต้องซักถามจากขุนนางหัวเมืองแทน (Pongsripian 2004: 287)

แต่หลังจากเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมไป 4 ปีก็เกิดปัญหาขึ้น เมื่อขุนนางหัวเมืองที่เดินทางไกลเพื่อมาส่งไปบอกได้เกณฑ์เอาเสบียงและพาหนะจากไพร่จนเกิดปัญหาไปตลอดระยะทาง สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจึงออกคำสั่งคัดโทษขุนนางหัวเมืองที่ทำเช่นนั้น และเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 1 ก็พบว่าข้อความนี้ถูกนำออกไปจากกฎหมายแล้ว (Pongsripian 2004: 284) สันนิษฐานได้ว่าหัวเมืองชั้นนอกน่าจะถูกละทิ้งให้กลับไปใช้การส่งไปบอกตามระยะทางเหมือนเดิม ทำให้ตลอดร้อยปีแรกของกรุงเทพฯ การส่งไปบอกที่ไม่ต้องการเวลาของหัวเมืองชั้นนอกต้องกลับไปใช้วิธีฝากส่งตามระยะทางอีกครั้ง หากเป็นไปบอกจากหัวเมืองฝ่ายเหนือและล้านนาจะส่งต่อ ๆ กันมาจนถึงเมืองอ่างทอง (NAT R.5 M 2.12K/1 Reports of Krung Kao 1878 - 1885) หากเป็นหัวเมืองในที่ราบสูงโคราชจะส่งมาถึงเมืองสระบุรีในฤดูแล้ง แต่ถ้าเป็นฤดูฝนจะส่งไปทางเมืองปราจีนบุรีซึ่งที่เมืองนี้รวบรวมไปบอกจากหัวเมืองเขมรส่วนนอกด้วย (NAT R.5 M 2.12K/3 Reports of Prachin Buri 1884 - 1887) ส่วนหัวเมืองชั้นนอกตลอดแหลมมลายูลงไปถึงเมืองแขกประเทศราช ไปบอกจะต้องผ่านเมืองปากน้ำเข้า

กรุงเทพฯ (Udomsombat 2002)

การเคลื่อนย้ายท้องตราที่เกิดขึ้นในทำนองเดียวกัน หากเป็นคำสั่งเวียนทั้งอาณาจักรและไม่สำคัญเร่งด่วน กรุงเทพฯ จะส่งข้าหลวงเชิญคำสั่งไปแค่หัวเมืองชั้นในใกล้ ๆ แล้วมอบหมายให้กรมการเมืองนั้น ๆ นำคำสั่งไปส่งยังเมืองถัดไปแทน ดังมีตัวอย่างว่า กรมการเมืองสกลนครเชิญคำสั่งไปถึงเมืองนครพนม (NAT R.5 M 2.12K/2 Reports of Nan 1885 - 1892) กรมการเมืองชัยนาทเชิญคำสั่งไปถึงเมืองอุทัยธานี (NAT R.5 M 2.12K/5) กรมการเมืองกำแพงเพชรเชิญคำสั่งไปเมืองมโนรมย์ หรือบางครั้งก็จะมีคำสั่งให้เจ้าเมืองที่อยู่ในบริเวณชุมทางกระจายคำสั่งแทน เช่น เมืองพนมสารคามต้องกระจายคำสั่งไปเมืองเสียมราฐ เมืองสังขะ และเมืองพระตะบอง เป็นต้น (NAT R.5 M 2.12K/1 Reports of Krung Kao 1878 - 1885)

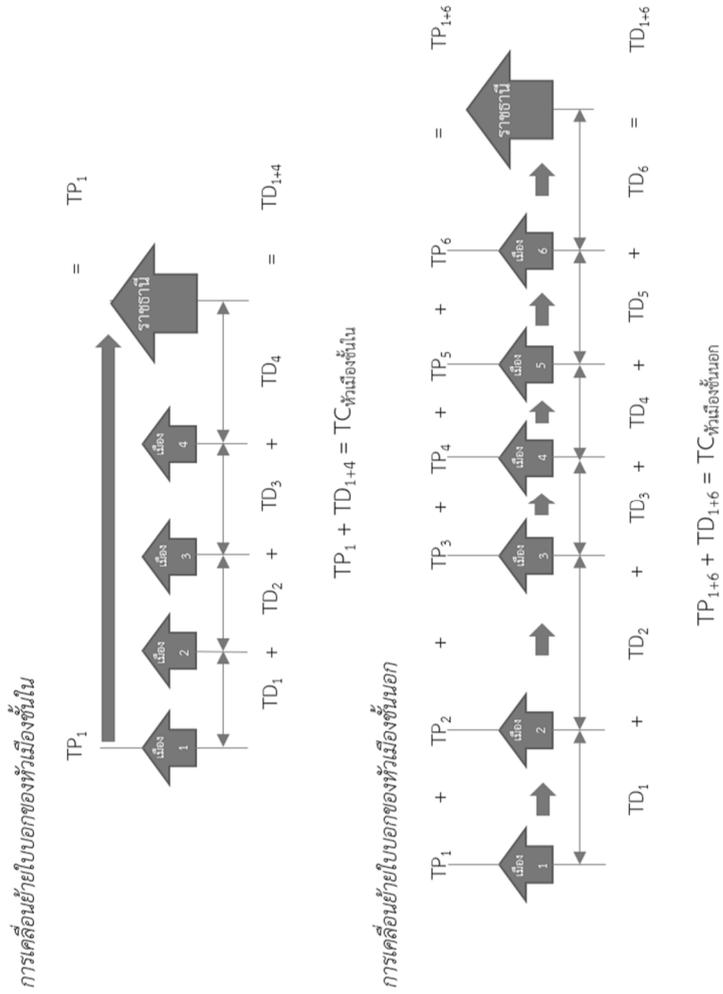
ปัญหาของระบบการสื่อสาร: กรณีศึกษาไบบอก

ในหัวข้อนี้จะว่าด้วยปัญหาของระบบการสื่อสารระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯ ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยผู้เขียนเลือกที่จะใช้ “ไบบอก” เป็นกรณีศึกษาด้วยเหตุผล 3 ประการต่อไปนี้ ประการแรก ไบบอกเป็นหลักฐานประเภทเดียวที่แสดงข้อมูลทั้งวันที่ปิดผนึกและวันที่ถูกนำส่งถึงกรุงเทพฯ เพราะเจ้าพนักงานที่ศาลาลูกขุนจะเขียนไว้ด้านหลังว่าได้รับวันที่เท่าใดและใครเป็นผู้นำมาส่ง ประการที่สอง การใช้ท้องตราเป็นหลักฐานจะมีปัญหาว่าไม่ทราบวันที่ถูกนำส่งถึงหัวเมืองเพราะไม่มีการบันทึกเอาไว้ หรือแม้ว่าจะมีการบันทึกเอาไว้ก็ไม่พบหลักฐานแล้วในปัจจุบัน ประการสุดท้าย การศึกษาจากไบบอกจะทำให้เห็นปัญหาการสื่อสารที่เกิดขึ้นตามมุมมองของกรุงเทพฯ เพราะคำอธิบายทั่วไปมักกล่าวกันว่าระยะทางภูมิศาสตร์ทำให้การส่งไบบอกจากหัวเมืองล่าช้า และส่งผลให้กรุงเทพฯ ไม่สามารถล่วงรู้ความเป็นไปที่ชายแดนของอาณาจักรจนต้องปล่อยให้หัวเมืองจัดการกันเอง (Bunnag 2005: 6)

เพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่าปัญหาของระบบการสื่อสารในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 เกิดจากสาเหตุใด ในหัวข้อนี้จะอภิปรายและหาคำตอบผ่านตัวแปรที่สร้างขึ้นคือระยะเวลาการสื่อสาร (Time - Communication) ระยะเวลาการเดินทาง (Time - Distance) และระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (Time - Pause) ดังต่อไปนี้

ระยะเวลาการสื่อสาร (Time - Communication: TC)

ระยะเวลาการสื่อสาร หมายถึง ระยะเวลาตั้งแต่วันที่หัวเมืองปิดผนึกใบบอก จนมาถึงวันที่ใบบอกถูกส่งไปถึงกรุงเทพฯ จากการสำรวจหลักฐานในหอจดหมายเหตุ แห่งชาติพบว่า ใบบอกโดยส่วนใหญ่มักเป็นใบบอกไม่ต้องการเวลา ทำให้ใบบอก เหล่านี้ไม่ได้ออกเดินทางในทันทีที่ถูกปิดผนึก แต่จะถูกรวบรวมใส่หีบห่อไว้รอนำส่งลง มาพร้อมกันคราวละมาก ๆ ด้วยเหตุนี้ ใบบอกบางฉบับจึงต้องรอเวลาส่งเป็นสัปดาห์ เป็นเดือน หรือหลายเดือนกว่าจะได้ออกเดินทาง (departure) จากเมืองต้นทาง หาก พิจารณาตามที่กล่าวไว้ในหัวข้อที่แล้ว การเคลื่อนย้ายหีบห่อใบบอกของหัวเมืองชั้นใน น่าจะใช้วิธีการ “ส่งตรง” แต่ถ้าเป็นหัวเมืองชั้นนอกก็มีโอกาสสูงมากที่หีบห่อใบบอก จะถูกนำไปฝากส่งไว้ที่ศาลากลางเมืองถัดเพื่อ “ส่งตามระยะทาง” ลงมาจนถึง กรุงเทพฯ ด้วยเหตุนี้ ระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ของใบบอกที่ไม่ต้องการเวลาจึงไม่ได้ เกิดขึ้นจาก “ระยะเวลาการเดินทาง” (Time - Distance: TD) ที่เกิดจากการวัด ระยะทางภูมิศาสตร์ด้วยเวลาเท่านั้น แต่ยังคงคิดระยะเวลาที่ใบบอกหยุดนิ่งเพื่อรอ การเดินทางตั้งแต่หัวเมืองต้นทางและหัวเมืองปลายทางที่เรียกว่า “ระยะเวลาที่ไม่ เดินทาง” (Time - Pause: TP) เข้าไปด้วย กล่าวอีกอย่างก็คือ ระยะเวลาการสื่อสาร เป็นผลรวมของระยะเวลาการเดินทางและระยะเวลาที่ไม่เดินทางของใบบอก (TC = TD + TP)

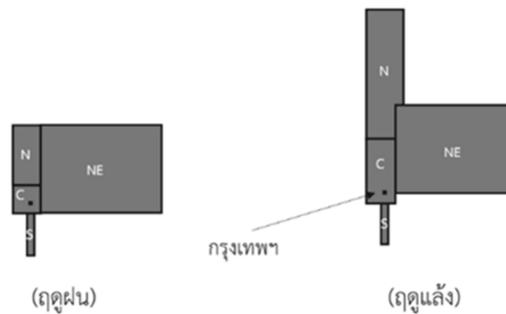
ภาพที่ 5 วิธีคิดระยะเวลาการสื่อสาร (TC) จากใบออกที่ไม่ต้องการเวลา

จากภาพที่ 5 จะเห็นความแตกต่างได้ว่า นอกจากระยะเวลาการเดินทาง (TD) ที่ห่างไกลไม่เท่ากันตามธรรมชาติแล้ว หากเป็นหัวเมืองชั้นใน หีบห่อใบบอกจะหยุดนิ่งแค่เมืองต้นทางจึงเกิดตัวแปร TP_1 เท่านั้น แต่ถ้าเป็นหัวเมืองชั้นนอก ระยะเวลาที่ไม่เดินทางจะไม่ได้มีแค่ TP_1 แต่ยังต้องนับรวมระยะเวลาที่หีบห่อใบบอกไปหยุดนิ่งตามศาลากลางของเมืองต่าง ๆ จนเกิดเป็นตัวแปร $TP_2, TP_3, TP_4, TP_5, TP_6$ ในระหว่างการฝากส่งลงมาตามระยะทางเข้าไปด้วย

ระยะเวลาการเดินทาง (Time - Distance: TD)

ตัวแปรที่น่าจะเป็นที่รู้จักกันมากที่สุดก็คือ “ระยะเวลาการเดินทาง” (TD) เพราะตัวแปรนี้มักจะกลายเป็นคำตอบของคำถามว่า อะไรเป็นอุปสรรคสำคัญที่สุดของการสื่อสารและการปกครองในอดีต ในงานวิจัยของเดช บุนนาค ก็ได้กล่าวถึงตัวแปรนี้เอาไว้ตั้งแต่หน้าแรก ๆ ว่า “พื้นที่กว้างขวางของราชอาณาจักรและการคมนาคมที่ยากลำบาก มีส่วนในการอธิบายว่าทำไมรัฐบาลกลางจึงทราบข่าวคราวจากหัวเมืองไกลได้น้อยมาก และปล่อยให้เหตุการณ์ต่าง ๆ ทางชายแดนดำเนินไปเอง” และ “ความยากลำบากของการติดต่อสื่อสารที่จะต้องผ่านระยะทางไกล ๆ และการที่ปราศจากเขตแดนที่กำหนดไว้อย่างชัดเจนจึงเป็นปัญหาส่วนหนึ่งในการปกครองส่วนภูมิภาคก่อน พ.ศ. 2435” (Bunnag 2005: 3 - 6) หากว่ากันตามคำอธิบายนี้ ปัญหาของการสื่อสารมาจากระยะทางภูมิศาสตร์คือยิ่งห่างไกลออกไปเท่าใดก็ยิ่งใช้เวลาในการสื่อสารมากขึ้นเท่านั้น

แม้ว่าผู้เขียนจะเห็นด้วยกับคำอธิบายดังกล่าวก็ตาม แต่ถ้าดูจากงานวิจัยของคากิซากิที่ได้ศึกษาระยะเวลาการเดินทางเฉลี่ยในช่วงทศวรรษ 2430 เอาไว้จะพบว่าหัวเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ไม่จำเป็นต้องมีระยะเวลาเดินทางน้อยกว่าหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปเสมอไป เพราะความใกล้หรือไกลจากกรุงเทพฯ ยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของวิธีการเดินทางและฤดูกาลอีกด้วย เพื่อแสดงให้เห็นว่าทำไมถึงเป็นเช่นนั้น ผู้เขียนได้ปรับแบบจำลองจากต้นฉบับของคากิซากิมานำเสนอแบบแยกเป็นภูมิภาค โดยกำหนดให้ C หมายถึงหัวเมืองในภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออก N หมายถึงหัวเมืองในภาคเหนือ NE หมายถึงหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และ S หมายถึงหัวเมืองในภาคใต้ ส่วนเงื่อนไขการเดินทางคือฤดูฝนและฤดูแล้งกำหนดไว้ตามเดิมเมื่อประมวลทุกอย่างเข้าด้วยกันแล้วจะได้ผลลัพธ์ออกมาเป็นภาพที่ 6 ดังต่อไปนี้

หมายเหตุ: N = ภาคเหนือ NE = ภาคอีสาน S = ภาคใต้ C = ภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออก C = หัวเมืองชั้นใน N + NE + S = หัวเมืองชั้นนอกและประเทศราช

ภาพที่ 6 แบบจำลองระยะเวลาการเดินทางตอนต้นทศวรรษ 2430

จากแบบจำลองให้ข้อสรุปว่า³ ระยะเวลาเดินทางใกล้หรือไกลจากกรุงเทพฯ ขึ้นกับเงื่อนไขสิ่งแวดล้อมมากกว่าระยะทางภูมิศาสตร์ กล่าวคือ ฤดูฝนจะทำให้ภาคอีสานอยู่ “ไกล” กรุงเทพฯ มากที่สุด เพราะฝนเป็นอุปสรรคต่อการเดินทางทางบก แตกต่างจากในภาคเหนือที่ฤดูฝนจะอยู่ “ใกล้” กรุงเทพฯ อย่างเห็นได้ชัด เพราะน้ำในแม่น้ำจะอยู่ในระดับสูงจนเรือขึ้นล่องถึงเมืองตากและเมืองอุตรดิตถ์ได้ ส่วนฤดูแล้งจะให้ผลลัพธ์ในทางตรงกันข้าม ความแห้งของพื้นดินจะเอื้อให้การเดินทางทางบก

³ แบบจำลองในภาพที่ 6 เป็นการทำให้เวลามีมิติของพื้นที่ (the spatialization of time) สร้างโดยใช้โปรแกรม Excel เป็นเครื่องมือ เริ่มจากกำหนดจุดศูนย์กลางไว้ที่กรุงเทพฯ จากนั้นก็เริ่มกำหนดพิกัดของเมืองต่าง ๆ ของแต่ละภูมิภาคด้วยข้อมูล 2 ส่วน ส่วนแรกคือระยะห่างจากกรุงเทพฯ ที่มาจากตารางที่ 2 ส่วนที่สองคือทิศทางที่กำหนดตามการมองจากกรุงเทพฯ เมื่อได้พิกัดทั้งระยะห่างและทิศทางแล้วจะสามารถลงตำแหน่งเมืองใน Excel จากนั้นผู้เขียนจะทำการตีกรอบแยกเป็นภูมิภาคต่าง ๆ ให้ออกมาเป็นภาพที่ 6 ดังนั้นระยะห่างของภูมิภาคต่าง ๆ กับกรุงเทพฯ จึงเป็นส่วนเดียวกันทั้งหมด ทำให้สามารถบอกได้ว่าแต่ละภูมิภาคอยู่ใกล้หรือไกลจากกรุงเทพฯ ในแต่ละฤดูกาลอย่างไร.

ในภาคอีสาน ทำให้ภูมิภาคนี้ขยับเข้ามาอยู่ “ใกล้” กรุงเทพฯ มากขึ้น แต่สำหรับภาคเหนือแล้ว ระดับน้ำในแม่น้ำจะลดลงมากในฤดูแล้ง ทำให้เรือเดินทางได้สั้นลงแล้วยังต้องอาศัยเส้นทางบกมาสนับสนุนการเดินทางอีก ระยะเวลาในการเดินทางที่เพิ่มขึ้นจึงทำให้ภูมิภาคนี้ขยับ “ไกล” ออกไป ส่วนภาคใต้ นั้น ความแตกต่างระหว่างฤดูกาลไม่มีผลกระทบต่อการเดินทางเรือในทะเล แม้ว่าระยะทางภูมิศาสตร์ระหว่างกรุงเทพฯ - สงขลา จะยาวไกลกว่าระยะทางจากกรุงเทพฯ - เชียงใหม่ก็ตาม แต่ระยะเวลาในการเดินทางระหว่างกรุงเทพฯ - สงขลา กลับสั้นกว่าระยะเวลาเดินทางจากกรุงเทพฯ - เชียงใหม่หลายเท่าตัว จะเห็นได้ว่าลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภาคใต้ที่ทอดยาวออกไปไม่มีผลต่อการเดินทางอย่างที่เข้าใจ (Kakizaki 2015: Chapter 2) เมื่อสรุปคำอธิบายของคากิซาคิอย่างกระชับจะได้เป็นตารางที่ 1 ต่อไปนี้

ตารางที่ 1 การเดินทางจากหัวเมืองชั้นนอกเข้ามายังกรุงเทพฯ
ตอนต้นทศวรรษ 2430

เดินทางมากรุงเทพฯ		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
หัวเมือง ชั้นใน	ภาคกลาง (C)	ใกล้	ไกล
	ภาคตะวันออก (C)	ใกล้	ใกล้
	ภาคตะวันตก (C)	ใกล้	ใกล้
หัวเมือง ชั้นนอก	ภาคเหนือ (N)	ใกล้	ไกล
	ภาคอีสาน (NE)	ไกล	ใกล้
	ภาคใต้ (S)	ใกล้	ใกล้

ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (Time - Pause: TP)

แม้ว่าแบบจำลองที่สร้างจากข้อมูลของคากิซาคิจะให้คำอธิบายที่แตกต่างไปจากความเข้าใจโดยทั่วไป แต่ก็ให้คำตอบไม่ได้ว่าตัวแปรใดเป็นอุปสรรคต่อระบบการสื่อสารมากที่สุด เพราะยังมีตัวแปรที่ไม่ทราบค่าคือ “ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง” (TP) ติดค้างอยู่ แต่การจะหาค่าของตัวแปรจากหลักฐานก็มีปัญหาเพราะไม่มีข้อมูลบ่งชี้ว่าไบบอกแต่ละฉบับหยุดนิ่งหรือต้องรอเป็นเวลานานเท่าใดก่อนที่จะถูกส่งออกไป ทำให้

เราไม่มีทางทราบค่า TP_1 ได้อย่างแน่นอน และถ้าเป็นหัวเมืองชั้นนอกก็จะไม่ทราบว่า ไบบอกรับไปแวะพักตามศาลากลางของเมืองต่าง ๆ อีกกี่วัน จึงทำให้ไม่ทราบค่า $TP_2 - x$ ได้อีกเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจะไปหาระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ที่ได้จากหลักฐานก่อน แล้วจึงแทนค่ากลับไปในสมการเพื่อให้ได้ค่า TP ออกมาในภายหลัง

เพื่อที่จะหาค่าระยะเวลาการสื่อสาร (TC) จากหลักฐาน ผู้เขียนได้กำหนดคุณสมบัติที่จำเป็นเอาไว้ 2 ประการด้วยกัน ประการแรก หลักฐานต้องมีข้อมูลในวันที่ประทับตราปิดผนึกไบบอกรับวันที่ไบบอกรับเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ (arrival) อย่างครบถ้วน ประการที่สอง หลักฐานต้องเกิดขึ้นในสภาพแวดล้อมหรือเงื่อนไขการสื่อสารที่ใกล้เคียงกัน หมายความว่า ไบบอกรับที่ใช้จะต้องเป็นหัวข้อคล้ายคลึงกัน ถูกเขียนขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน และยังคงกระจายตัวอย่างกว้างขวางด้วย จากการสำรวจหลักฐานในหอจดหมายเหตุแห่งชาติก็พบว่า เอกสารชุด กส.4 กระทรวงเกษตรธิการ (NAT KS 4 Ministry of Agriculture n.d.) เป็นหลักฐานเพียงชุดเดียวที่มีคุณสมบัติครบทั้ง 2 ประการตามที่ต้องการ เพราะเป็นไบบอกรับส่งอากรค่านาในระหว่าง พ.ศ. 2424 - 2428 จำนวน 386 ฉบับที่มาจาก 49 เมืองทั่วอาณาจักร หากอ้างอิงจากหัวข้อธรรมชาติของข้อมูล ไบบอกรับส่งอากรค่านาจัดว่าเป็นข้อมูลเฉพาะกิจเพราะการเก็บค่านาจะดำเนินการโดยข้าหลวงนา เมื่อทำการจัดเก็บได้ครบถ้วนแล้วจึงจะทำไบบอกรับสรุปยอดและส่งเข้ามาพร้อมกับหีบเงินค่านาไปยังกรุงเทพฯ โดยไม่ต้องผ่านกลไกของหัวเมือง (Wongthes 2008: 128)

ในส่วนของข้อมูลที่ได้จากหลักฐานจะถูกนำมาแยกตามเมืองและฤดูกาลเป็นลำดับแรก หากเมืองใดมีไบบอกรับซ้ำกันก็จะเลือกจากฉบับที่มีระยะเวลาการสื่อสารน้อยที่สุด (TC_{min}) มาแสดง แต่ถ้าเมืองใดมีไบบอกรับเพียงฉบับเดียวจะถือว่าข้อมูลนั้นเป็นระยะเวลาการสื่อสารที่น้อยที่สุดโดยปริยาย เมื่อได้ข้อมูลตัวแปรระยะเวลาการสื่อสาร (TC) และข้อมูลตัวแปรระยะเวลาการเดินทาง (TD) เรียบร้อยแล้ว ผู้เขียนจะนำไปแทนค่าในสมการการสื่อสารหรือ $TC = TD + TP_1$ เพื่อหาค่าตัวแปร TP_1 ออกมา สาเหตุที่คิดระยะเวลาไม่เดินทางเฉพาะที่เมืองต้นทาง (TP_1) เพราะหลักฐานที่ใช้เป็นไบบอกรับเฉพาะกิจ การเคลื่อนย้ายไบบอกรับจึงไม่มีการฝากส่งตามระยะทางซึ่งต้องอาศัยกลไกของหัวเมืองเหมือนไบบอกรับทั่วไป ทำให้การหยุดนิ่งของไบบอกรับเฉพาะกิจตลอดระยะทางจึงขึ้นอยู่กับความตัดสินใจของเมืองต้นทางซึ่งก็คือข้าหลวงนา แต่ถ้า

เป็นการหยุดนิ่งของไบบอกร์ที่ฝากส่งมาตามระยะทาง (TP_{2-x}) จะอยู่นอกเหนือการควบคุมของเมืองต้นทาง เพราะการหยุดนิ่งนั้นเกิดจากการตัดสินใจของหัวเมืองที่รับฝากที่บอกร์ไบบอกร์ตนเอง

สำหรับผลลัพธ์ของ TP_1 ในตารางที่ 2 และตารางที่ 3 จะมีความหมายดังต่อไปนี้ หากแสดงผลเป็นบวก จำนวนนั้นหมายถึงระยะเวลาที่ไบบอกร์ต้องรอเวลา ก่อนจะออกเดินทางมายังกรุงเทพฯ (TP_1) หากแสดงผลเป็นลบ จำนวนนั้นหมายถึงระยะเวลาการสื่อสารทำได้เร็วกว่าระยะเวลาเดินทาง ($TC < TD$) หากแสดงผลเป็นศูนย์ จำนวนนั้นหมายถึงระยะเวลาการสื่อสารเท่ากับระยะเวลาเดินทาง ($TC = TD$) หากไม่แสดงผล หมายความว่าตัวแปรในสมการไม่พอจะคำนวณได้

ตารางที่ 2 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างหัวเมืองชั้นในกับกรุงเทพฯ ระหว่าง พ.ศ. 2424 - 2428 (วัน)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC_{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
กรุงเก่า	2	2	1	1	1	1
อ่างทอง	-	-	-	-	-	-
ลพบุรี	3	13	4	4	- 1	9
สระบุรี	3	5	2	2	1	3
พระพุทธบาท	3	13	-	-	-	-
นครเขื่อนขันธ์	2	1	-	-	-	-
ปทุมธานี	-	3	-	-	-	-
สมุทรปราการ	4	4	-	-	-	-
นนทบุรี	1	1	2	2	- 1	- 1
พรหมบุรี	5	7	-	-	-	-
สิงห์บุรี	7	5	-	-	-	-

28 | วารสารไทยคดีศึกษา ปีที่ 21 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2567)

ตารางที่ 2 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างหัวเมืองชั้นในกับกรุงเทพฯ
ระหว่าง พ.ศ. 2424 - 2428 (วัน) (ต่อ)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC _{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP ₁)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
อินทบุรี	10	8	-	-	-	-
สรรคบุรี	4	9	-	-	-	-
ชัยนาท	13	-	4	8	9	-
มโนรมย์	36	-	-	-	-	-
วิเชียรบุรี	56	61	12	14	44	47
ชัยบาดาล	-	-	-	-	-	-
ฉะเชิงเทรา	6	4	1	1	5	3
พนมสารคาม	-	-	-	-	-	-
ปราจีน	22	-	2	2	20	-
นครนายก	4	4	-	-	-	-
ชลบุรี	3	4	-	-	-	-
พนัสนิคม	-	6	-	-	-	-
บางละมุง	-	11	-	-	-	-
สุพรรณบุรี	8	24	5	5	3	19
นครชัยศรี	2	4	-	-	-	-
สมุทรสาคร	4	7	-	-	-	-
สมุทรสงคราม	-	-	-	-	-	-
ราชบุรี	6	4	-	-	-	-
เพชรบุรี	6	4	4	4	2	0

ตารางที่ 3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างหัวเมืองชั้นนอก
กับกรุงเทพฯ ระหว่าง พ.ศ. 2424 - 2428 (วัน)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC _{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP ₁)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
อุทัยธานี	7	19	-	-	-	-
นครสวรรค์	38	16	5	15	33	1
เพชรบูรณ์	81	-	-	-	-	-
ระยอง	-	13	-	-	-	-
จันทบุรี	10	5	-	-	-	-
ตราด	29	-	3	3	26	-
กาญจนบุรี	6	24	5	5	1	19
ปราณ	14	37	-	-	-	-
ประจวบคีรีขันธ์	-	-	2	2	-	-
กำเนิดนพคุณ	45	-	-	-	-	-
ชุมพร	10	25	3	3	7	22
หลังสวน	-	47	-	-	-	-
ไชยา	-	-	4	4	-	-
นครศรีธรรมราช	23	15	5	5	18	10
พัทลุง	72	28	-	-	-	-
สงขลา	19	-	6	6	13	-
ตะกั่วป่า	-	-	10	9	-	-
พังงา	65	-	-	-	-	-
ตะกั่วทุ่ง	-	-	-	-	-	-
กระบี่	40	38	-	-	-	-
ตรัง	-	36	9	9	-	27

ตารางที่ 3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างหัวเมืองชั้นนอก
กับกรุงเทพฯ ระหว่าง พ.ศ. 2424 - 2428 (วัน) (ต่อ)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC _{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP ₁)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
ภูเก็ต	-	78	10	10	-	68
ปัตตานี	-	-	7	7	-	-
บางนรา	-	-	-	-	-	-
ยะลา	-	-	14	13	-	-
สตูล	-	-	8	8	-	-
กำแพงเพชร	-	15	-	-	-	-
ตาก	-	18	9	29	-	- 11
พิจิตร	-	-	-	-	-	-
พิษณุโลก	12	43	9	29	3	14
พิจัย	39	72	-	-	-	-
สวรรคโลก	-	26	-	-	-	-
สุโขทัย	16	32	-	-	-	-
อุตรดิตถ์	-	-	11	39	-	-
เชียงใหม่	-	-	22	42	-	-
เชียงราย	-	-	33	51	-	-
ลำปาง	-	-	19	37	-	-
ลำพูน	49	-	-	-	-	-
แพร่	43	-	16	44	27	-
น่าน	52	-	20	49	32	-
นครราชสีมา	-	21	27	15	-	6
อุบลราชธานี	-	-	42	31	-	-

ตารางที่ 3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างหัวเมืองชั้นนอก
กับกรุงเทพฯ ระหว่าง พ.ศ. 2424 - 2428 (วัน) (ต่อ)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC _{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP ₁)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
สุรินทร์	-	-	41	23	-	-
ร้อยเอ็ด	-	-	51	27	-	-
หนองคาย	-	-	-	-	-	-
ขอนแก่น	-	38	46	25	-	13
นครพนม	-	52	36	41	-	11
เลย	-	-	-	-	-	-
ชัยภูมิ	-	-	-	-	-	-
บุรีรัมย์	-	-	-	-	-	-
มหาสารคาม	-	-	-	-	-	-
ศรีสะเกษ	-	41	-	-	-	-
สกลนคร	-	100	45	36	-	64

แม้ว่าการแทนค่าตัวแปร TC และ TD ลงในสมการการสื่อสารจะทำให้สามารถหาข้อมูลตัวแปร TP₁ ออกมาได้ 26 เมือง และข้อมูลส่วนใหญ่จะบ่งชี้ว่าใบบอกส่งอากรค่านามีระยะเวลาหยุดนิ่งสะสมเกิดขึ้นมากกว่าระยะเวลาเดินทาง (TP₁ > TD) แล้วก็ตาม แต่ก็ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ข้อมูล TC และ TD ที่แทนค่าลงในสมการการสื่อสารนั้นมาจากคนละช่วงเวลาและรูปแบบที่มาของข้อมูลก็แตกต่างกัน เพราะข้อมูลระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ของผู้เขียนนำมาจากหลักฐานใบบอกในทศวรรษ 2420 แต่ข้อมูลระยะเวลาการเดินทาง (TD) เป็นค่าเฉลี่ยที่คากิซากิสร้างขึ้นจากการเดินทางหลายรูปแบบในทศวรรษ 2430 เหตุผลที่ผู้เขียนนำข้อมูลต่างช่วงเวลามาใส่ในสมการเดียวกันเพราะเงื่อนไขการเดินทางในระหว่างทศวรรษ 2420 - 2430 ก็ไม่ได้แตกต่างกันอย่างมีนัยยะสำคัญ จึงน่าจะใช้ค่าเฉลี่ยการเดินทางร่วมกันได้ ด้วยเหตุนี้ ข้อมูลตัว

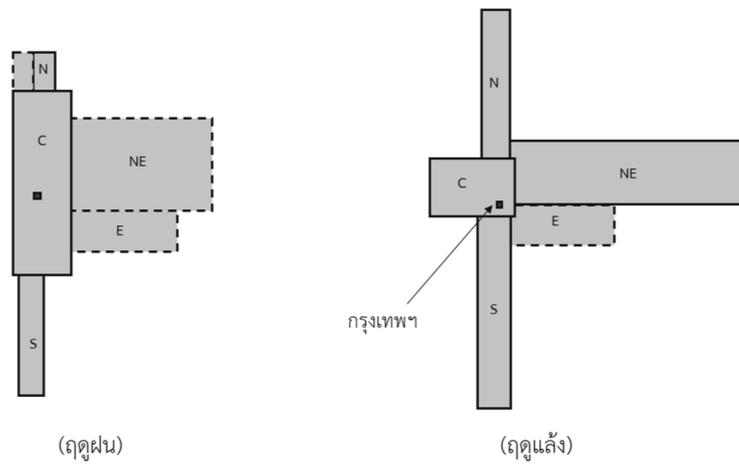
แปร TP_1 ที่ปรากฏในตารางที่ 2 และตารางที่ 3 จึงไม่ใช่คำตอบเดียวเสมอไป หากมีการรวบรวมข้อมูลระยะเวลาการเดินทาง (TD) ในทศวรรษ 2420 ขึ้นมาในอนาคต ผลลัพธ์ของตัวแปร TP_1 ในทั้งสองตารางก็ย่อมจะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

ส่วนเหตุผลที่ต้องใช้สมการในการหาคำตอบก็มาจากข้อจำกัดของหลักฐาน เพราะถึงแม้ว่าจะมีหลักฐานแวดล้อมบ่งชี้ว่ามีตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP) เกิดขึ้นในระหว่างการเคลื่อนย้ายใบบอกก็ตาม แต่กลับไม่สามารถหาหลักฐานร่วมสมัยเพียงพอที่จะยืนยันการดำรงอยู่ของตัวแปรนี้ได้อย่างชัดเจนและครอบคลุมเหมือนกับตัวแปรระยะเวลาการสื่อสาร (TC) และตัวแปรระยะเวลาการเดินทาง (TD) วิธีการแทนค่าลงในสมการจึงเป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งในการหาคำตอบหรือสกัดข้อมูลดังกล่าวออกจากหลักฐานเท่าที่หาได้ในปัจจุบัน

สำหรับผลลัพธ์ของระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP_1) ที่ได้เป็นข้อมูลเชิงปริมาณนั้น แม้จะแสดงให้เห็นแนวโน้มว่าตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทางเป็นอุปสรรคของการสื่อสารแล้วก็ตาม แต่ด้วยข้อจำกัดของผลลัพธ์เพียง 26 เมืองหรือคิดเป็น 1 ใน 3 ของหัวเมืองทั้งหมดอาจจะยังน้อยเกินไปที่จะสร้างข้อสรุปในทันที ผู้เขียนจึงจะสร้างแบบจำลองระยะเวลาการสื่อสาร (TC) จากข้อมูลในตารางที่ 2 และตารางที่ 3 ขึ้นมาตรวจสอบข้อค้นพบนี้อีกครั้ง โดยการตรวจสอบจะมีด้วยกัน 2 วิธีการ วิธีแรกคือการหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรระยะเวลาการสื่อสาร (TC) กับระยะเวลาการเดินทาง (TD) ในแต่ละฤดูกาลของแต่ละภูมิภาคว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร หากสอดคล้องกับผลลัพธ์ที่ได้จากสมการการสื่อสาร ความสัมพันธ์ระหว่างทั้ง 2 ตัวแปรดังกล่าวก็ควรจะมีลักษณะที่ “แปรผกผัน” มากกว่า “แปรผันตรง” เพราะเป็นการแสดงให้เห็นว่ามีอุปสรรคบางอย่างเกิดขึ้นจนทำให้ระยะเวลาการเดินทางไม่ได้เป็นสิ่งที่กำหนดระยะเวลาการสื่อสารอย่างที่เราเข้าใจกัน วิธีที่สองคือการนำจำลองระยะเวลาการสื่อสาร (TC) กับแบบจำลองระยะเวลาการเดินทาง (TD) มาเทียบกันเพื่อพิจารณาส่วนต่างที่เกิดขึ้น โดยพื้นที่ส่วนต่างจะหมายถึงตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP_1)

ในการสร้างแบบจำลองระยะเวลาการสื่อสารขึ้นมานั้น ผู้เขียนจะนำข้อมูลระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ในตารางที่ 2 และตารางที่ 3 มาสร้างโดยแยกตามภูมิภาคและฤดูกาล หากภูมิภาคใดไม่มีข้อมูลเพียงพอที่จะแสดงในแบบจำลองได้จะแสดงไว้

ด้วยเส้นประ หากดูจากภาพที่ 7 จะเห็นได้ว่า ภาคเหนือในฤดูฝนมีข้อมูลพอที่จะสร้างแบบจำลองได้แต่ฝั่งแม่น้ำน่านเท่านั้น ภาคอีสานในฤดูฝนไม่มีข้อมูลที่จะสร้างแบบจำลองได้เลย ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนนอกก็ไม่มีข้อมูลในทั้งสองฤดูกาลจึงได้ทำพื้นสันนิษฐานขนาดเท่ากับเส้นประแสดงเอาไว้

หมายเหตุ: N = ภาคเหนือ NE = ภาคอีสาน S = ภาคใต้ C = ภาคกลาง ตะวันตก และหัวเมืองชายทะเล E = เขมร ส่วนนอก C = หัวเมืองชั้นใน N + NE + S = หัวเมืองชั้นนอกและประเทศราช

ภาพที่ 7 แบบจำลองระยะเวลาสื่อสารของประเทศไทยช่วงครึ่งของทศวรรษ 2420

สำหรับระยะเวลาในการสื่อสารที่เกิดขึ้นในฤดูกาลต่าง ๆ จะกำหนดให้พื้นที่ที่ยืดยาวออกไปจากกรุงเทพฯ หมายถึง “ใช้เวลามาก” ส่วนพื้นที่ที่เข้าใกล้กรุงเทพฯ หมายถึง “ใช้เวลาน้อย” เมื่อพิจารณาจากแบบจำลองแล้วจะได้ผลลัพธ์ออกมาดังตารางที่ 4 ต่อไปนี้

ตารางที่ 4 การสื่อสารจากหัวเมืองเข้ามายังกรุงเทพฯ ในฤดูกาลต่าง ๆ
ช่วงต้นทศวรรษ 2430

การสื่อสารกับกรุงเทพฯ		ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
หัวเมือง ชั้นใน	ภาคกลาง (C)	ใช้เวลามาก	ใช้เวลาน้อย
	ภาคตะวันออก (C)	-	-
	ภาคตะวันตก (C)	ใช้เวลาน้อย	ใช้เวลามาก
หัวเมือง ชั้นนอก	ภาคเหนือ (N)	ใช้เวลาน้อย	ใช้เวลามาก
	ภาคอีสาน (NE)	-	ใช้เวลามาก
	ภาคใต้ (S)	ใช้เวลามาก	ใช้เวลามาก

หากนำข้อมูลจากตารางที่ 4 ไปเปรียบเทียบกับตารางที่ 1 เพื่อหาความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ตัวแปรจะพบว่า ระยะเวลาการเดินทาง (TD) ไม่ได้แปรผันตรงกับระยะเวลาการสื่อสาร (TC) เสมอไป เพราะมีแต่หัวเมืองฝ่ายเหนือเท่านั้นที่อยู่ในเงื่อนไขดังกล่าวทุกฤดูกาล ส่วนภูมิภาคอื่น ๆ จะมีบางฤดูกาลที่เกิดความสัมพันธ์แบบแปรผกผัน ส่วนภาคใต้จะแปรผกผันในทุกฤดูกาล และถ้าดูจากตารางที่ 5 ก็พบว่า ความสัมพันธ์แบบ “แปรผกผัน” ยังเกิดขึ้นมากกว่าความสัมพันธ์แบบ “แปรผันตรง” เสียอีก

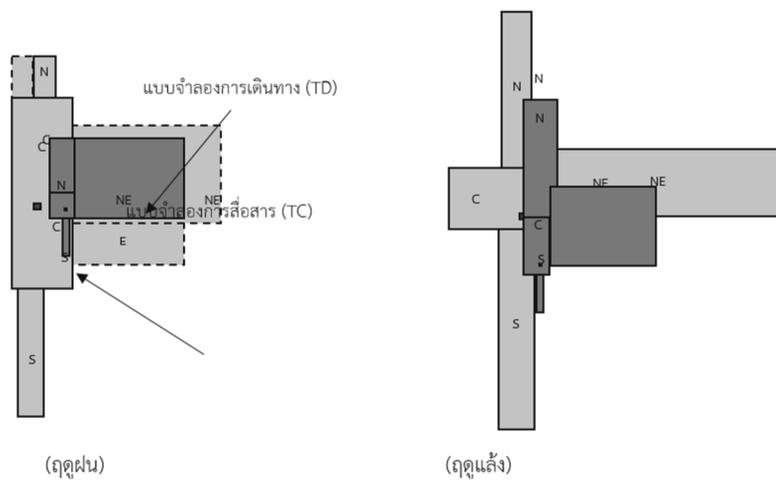
ตารางที่ 5 เปรียบเทียบการเดินทางกับการสื่อสารจากหัวเมือง

กรุงเทพฯ		ฤดูฝน		ฤดูแล้ง	
		เดินทาง (TD)	สื่อสาร (TC)	เดินทาง (TD)	สื่อสาร (TC)
หัวเมือง ชั้นใน	ภาคกลาง (C)	ใกล้	ใช้เวลา มาก	ไกล	ใช้น้อย
	ภาคตะวันออก (C)	ใกล้	-	ใกล้	-
	ภาคตะวันตก (C)	ใกล้	ใช้น้อย	ไกล	ใช้เวลามาก
หัวเมือง ชั้นนอก	ภาคเหนือ (N)	ใกล้	ใช้น้อย	ไกล	ใช้เวลามาก
	ภาคอีสาน (NE)	ไกล	-	ใกล้	ใช้เวลามาก
	ภาคใต้ (S)	ใกล้	ใช้เวลามาก	ใกล้	ใช้เวลามาก

หมายเหตุ: ที่ขีดเส้นใต้หมายถึงเกิดความสัมพันธ์แบบ “แปรผกผัน”

จากนั้นผู้เขียนจะทำให้ตัวแปร TP_1 แสดงผลลัพธ์ออกมาด้วยวิธีการซ้อนแบบจำลองในภาพที่ 6 และภาพที่ 7 ตามสัดส่วนที่กำหนดไว้เพื่อหาส่วนต่างหรือระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP_1) วิธีการคือกำหนดให้จุดศูนย์กลางคือกรุงเทพฯ ให้อยู่ตรงกัน จากนั้นก็แปรความหมายของพื้นที่ที่ไม่ทับซ้อนกัน โดยพื้นที่ในแบบจำลองระยะเวลาสื่อสาร (TC) ที่ไม่ถูกแบบจำลองระยะเวลาเดินทาง (TD) ทับซ้อนก็คือระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1) หากอุปสรรคของการสื่อสารเกิดจากระยะเวลาการเดินทาง (TD) พื้นที่ที่ไม่เกิดการทับซ้อนจะต้องเกิดขึ้นน้อยมาก เพราะแบบจำลองระยะเวลาเดินทางคงจะมีขนาดใหญ่เกือบจะทาบแบบจำลองระยะเวลาสื่อสารได้ทั้งหมด แต่ถ้าอุปสรรคของการสื่อสารเกิดจากระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP)

พื้นที่ที่ไม่เกิดการทับซ้อนจะต้องมีขนาดใหญ่ เพราะแบบจำลองระยะเวลาเดินทางจะต้องมีขนาดเล็กมากเมื่อวางทาบลงไปแบบจำลองระยะเวลาสื่อสาร

หมายเหตุ: N = ภาคเหนือ NE = ภาคอีสาน S = ภาคใต้ C = ภาคกลาง ตะวันตก และหัวเมืองชายทะเล E = เขมรส่วนนอก C = หัวเมืองชั้นใน
 $N + NE + S$ = หัวเมืองชั้นนอกและประเทศราช

ภาพที่ 8 แสดงการหาระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1)

จากภาพที่ 8 จะเห็นได้ว่าระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1) เป็นอุปสรรคของการสื่อสารมากกว่าระยะเวลาการเดินทาง (TD) อย่างชัดเจน หากกลับไปดูผลการคำนวณในตารางที่ 2 และตารางที่ 3 ก็จะพบว่า ในจำนวน 26 เมืองที่หาค่าตัวแปร TP_1 ได้ นั้น (แบ่งเป็นหัวเมืองชั้นใน 10 เมือง หัวเมืองชั้นนอก 16 เมือง) มีถึง 23 เมืองที่แสดงค่า TP_1 เป็นบวก ยกเว้นเมืองลพบุรี เมืองนนทบุรี และเมืองตาก ที่แสดงค่า TP_1 ออกมาเป็นลบ แสดงว่าการสื่อสารด้วยใบบอกเสียเวลาส่วนใหญ่ไปกับการหยุดพักรอ

ก่อนออกเดินทาง

คำถามที่ตามมาก็คือระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1) เกิดขึ้นจากอะไร เพราะถึงจะพิสูจน์การดำรงอยู่ของตัวแปรนี้ด้วยวิธีการต่าง ๆ แล้วก็ตาม แต่ความเป็นมาของตัวแปรนี้ก็ยังเป็นปริศนา หากเรากลับไปพิจารณาหลักฐานอีกครั้งจะพบว่าไบบอกลงอาการคำนวณจัดอยู่ในประเภทข้อมูลเฉพาะกิจ หมายความว่าข้าหลวงนาสามารถส่งไบบอกไปพร้อมกับที่บอกรคำนวณที่จัดเก็บได้โดยทันที เพราะไม่มีเหตุผลให้รั้งรอเหมือนไบบอกหัวเมืองที่จะต้องนำส่งพร้อมกันเป็นจำนวนมาก รวมถึงการนำส่งก็ดำเนินการโดยข้าหลวงไม่ใช่หัวเมือง ทำให้ไม่มีการพักระหว่างทางเหมือนไบบอกทั่วไป เมื่อพิจารณาแล้วไม่พบเหตุบังชี้ว่าทำไมข้าหลวงถึงไม่ส่งไบบอกโดยทันทีตามเงื่อนไขที่ตั้งไว้ ผู้เขียนจึงเสนอคำอธิบายว่า ระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทางของไบบอกรคำนวณ (TP_1) ก็คืออำนาจตัดสินใจของข้าหลวงนาว่าจะมีไบบอกเข้าไปยังกรุงเทพฯ เมื่อใดก็ได้

หากขยายการตีความให้กว้างขวางออกไป ผู้เขียนเสนอว่าอำนาจตัดสินใจแบบนี้เกิดขึ้นกับการฝากส่งไบบอกตามระยะทางเช่นเดียวกัน หมายความว่าไบบอกจากหัวเมืองชั้นนอกจะถูกตัดสินใจช้า ๆ ไปตลอดระยะทางว่าจะควรถูกส่งออกไปเมื่อใด แต่เพราะที่ผ่านมามีไม่เคยกำหนดตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP) ขึ้นมาศึกษา จึงทำให้ตัวแปรระยะเวลาเดินทาง (TD) ถูกอธิบายว่าเป็นอุปสรรคของการสื่อสารแต่เพียงอย่างเดียว และถ้าใช้กรอบคำอธิบายนี้ไปอ่านหลักฐานจะพบว่า ตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP) ปรากฏอยู่ในหลักฐานอย่างน้อยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เพราะในระหว่างที่เกิดปัญหาขึ้นในเมืองไทรบุรี เมืองนครศรีธรรมราชซึ่งกำกับดูแลเมืองไทรบุรีไม่เคยมีไบบอกเข้าไปกรุงเทพฯ ทั้งที่กระแสมอ้อให้เรือเดินทางเข้ามาได้ภายใน 14 - 15 วัน แต่ไบบอกฉบับล่าสุดที่กรุงเทพฯ ได้รับคือ 23 วันมาแล้ว อาการบ่าเบียงเช่นนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ. 2367 - 2394) มีรับสั่งว่า “น่าแค้นนักหนาทีเดียว ข้างเมืองปากใต้แล้วมีแต่อย่างนี้ไปเสียหมด ใครบอกกล่าวมาให้รู้โดยเร็วเลย” (Udomsombat 2002: 225, 235, 255)

จะเห็นได้ว่า ความล่าช้าของไบบอกไม่ได้มาจากระยะทางภูมิศาสตร์เพียงอย่างเดียว แต่ยังเกิดจากการที่ราชธานีไม่เคยกำหนดอย่างชัดเจนว่าหัวเมืองต้องมี

ไบบอกเข้าไปเมื่อใดบ้าง ทำให้หัวเมืองมีอำนาจตัดสินใจว่าจะส่งไบบอกหรือเคลื่อนย้ายหีบห่อไบบอกที่ได้รับฝากมาเมื่อใดก็ได้ อำนาจที่ว่านี้อาจจะเป็นร่องรอยของความเป็นอิสระของหัวเมืองต่าง ๆ ที่เคยมีมาตั้งแต่ก่อนจะถูกผนวกให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา ฝ่ายราชธานีเองก็ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวเป็นอย่างดี แต่ที่ไม่แก้ไขเพราะไม่คุ้มค่าที่จะดำเนินการปราบเท่าที่ระบบการเมืองการปกครองยังคงไม่เปลี่ยนแปลง จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เกิดกระแสอาณานิคมขึ้นสูงรอบ ๆ สยามและทำให้กรุงเทพฯ ต้องส่งข้าหลวงใหญ่ออกไปรับมือถึงชายแดนที่ห่างไกล ถ้าหากข้าหลวงใหญ่ยังคงใช้วิธีการนี้สื่อสารกับกรุงเทพฯ ก็คงจะล่าช้าไม่ทันสถานการณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ยกเลิกธรรมเนียมการเขียนไบบอก หมายความว่า นับแต่นี้ต่อไปไม่ต้องรื้อรอให้เหตุการณ์ผ่านพ้นไปแล้วค่อยรายงาน แต่ให้เขียนรายงานทุกครั้งเมื่อได้รับข้อมูลใหม่ ๆ ดังพระบรมราชโองการพระราชทานข้าหลวงใหญ่เมืองหลวงพระบางใน พ.ศ. 2429 ความว่า

“...การที่จะมีไบบอกข่าวคราวไรรั้นนั้น ถ้าได้ทราบข่าวอันใด ถึงจะไม่แน่ก็ให้มีไบบอกลงมาเสียก่อนแลบอกว่ายังสงสัยอยู่ไม่แน่ อย่าให้หนึ่งไว้ต่อได้ความแน่นอนจึงบอกลงมาอย่างแบบแต่ก่อน ๆ จะบอกอะไรต้องให้ได้ความก่อนนั้น ในกาลนี้จะถือตามนั้นไม่ได้...”

(NAT SB 17 Diary of Prince Som Mot 1884: 276)

บทสรุป

บทความนี้ต้องการตรวจสอบว่าปัญหาของระบบการสื่อสารระหว่างราชธานีกับหัวเมืองเกิดจากระยะทางที่ห่างไกลและความยากลำบากของการเดินทางจริงหรือไม่ ผลการศึกษาพบว่าระยะทางภูมิศาสตร์อาจจะไม่ได้เป็นอุปสรรคของการสื่อสารเสมอไป แต่ส่วนที่เป็นปัญหาและมักถูกมองข้ามไปคือการที่ราชธานีอนุญาตให้หัวเมืองมีอำนาจตัดสินใจที่จะสื่อสารเมื่อใดก็ได้ อย่างไรก็ตาม การจะเข้าใจได้ว่าปัญหานี้เกิดขึ้นจากอะไรก็จำเป็นต้องเข้าใจเงื่อนไขทั้ง 2 ประการของการปกครอง หัวเมืองแบบอาณาจักรเสียก่อน ประการแรก การปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจที่ทำให้หัวเมืองทั้งหมดต้องติดต่อสื่อสารกับราชธานีโดยตรง ประการที่สอง

การตรึงหัวเมืองไว้กับพื้นที่ด้วยการจำกัดการติดต่อสื่อสารและความเคลื่อนไหวก็เพื่อไม่ให้หัวเมืองรวมตัวกันต่อต้านราชธานี เงื่อนไขทั้ง 2 ประการนี้จะเป็นตัวกำหนดวิธีการติดต่อสื่อสารระหว่างราชธานีกับหัวเมือง กล่าวคือ หากเป็นการสื่อสารกับหัวเมืองชั้นในที่อยู่รอบ ๆ ราชธานี ทั้งสองฝ่ายจะใช้วิธีการ “ส่งตรง” เพราะหัวเมืองชั้นในถูกควบคุมโดยตรงจากราชธานี แต่ถ้าเป็นการสื่อสารกับหัวเมืองชั้นนอกและประเทศราชจะใช้วิธีการ “ส่งตามระยะทาง” เพราะหัวเมืองเหล่านี้ที่อยู่ห่างไกลและมีอำนาจปกครองตัวเองในระดับหนึ่ง ราชธานีจึงต้องตรึงหัวเมืองที่เข้มแข็งเหล่านี้ไว้กับพื้นที่ให้มากที่สุด

เงื่อนไขอีกประการที่ต้องนำมาพิจารณาร่วมกันคือธรรมชาติของข้อมูลข่าวสาร ในบทความนี้เสนอว่าข้อมูลข่าวสารที่หมุนเวียนอยู่ในอาณาจักรมีอยู่ 3 ประเภทคือ ประเภทแรกคือ “ข้อมูลที่ต้องการเวลา” หมายถึงข้อมูลที่ต้องส่งต้องการให้ผู้รับได้ทราบโดยเร็วที่สุด มักเกี่ยวข้องกับความเป็นความตายของอาณาจักร หากเกิดข้อมูลประเภทนี้ในหัวเมืองชั้นนอกก็สามารถใช้วิธี “ส่งตรง” ถึงราชธานีได้เช่นกัน ประเภทที่สองคือ “ข้อมูลที่ไม่ต้องการเวลา” หมายถึงเรื่องทั่วไปที่อยู่ในอำนาจหน้าที่และความสนใจของรัฐในสมัยนั้น เนื้อหามักเป็นการรายงานผลการปฏิบัติงานตามคำสั่งของราชธานี การรายงานน้ำฝนต้นข้าว การรายงานกิจกรรมทางศาสนา การรายงานส่วยภาษี เป็นต้น แต่เนื่องจากสิ่งที่ถูกรายงานมักเป็นเรื่องที่จบไปแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องส่งไปบอกในทันทีที่เกิดขึ้นข้อมูลที่ไม่ต้องการเวลา หัวเมืองจึงใช้วิธีรวบรวมแล้วส่งลงมาพร้อมกันคราวละมาก ๆ ประเภทสุดท้ายคือ “ข้อมูลเฉพาะกิจ” หมายถึงข้อมูลที่เกิดขึ้นจากภารกิจพิเศษที่ราชธานีแต่งตั้งขุนนางให้ไปดำเนินการเป็นคราว ๆ ไป เช่น ข้าหลวงเก็บอากรค่านา หรือเจ้าภาษี ที่สำคัญคือข้าหลวงจะดำเนินการเรื่องส่งไปบอกกันเองโดยไม่ต้องผ่านหัวเมืองตามธรรมเนียม

จะเห็นได้ว่า การตัดสินใจว่าจะต้องส่งไปบอกด้วยวิธีการใดจำเป็นต้องพิจารณาว่า “ส่งจากที่ไหน” และ “ส่งเรื่องอะไร” ประกอบกัน เมื่อผู้เขียนสำรวจหลักฐานไปบอกในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ก็พบว่าส่วนใหญ่เป็นไปบอกที่ไม่ต้องการเวลา หมายความว่าไปบอกเหล่านี้ไม่ได้ถูกส่งลงมาโดยทันทีที่เกิดขึ้นข้อมูลข่าวสารขึ้น เพราะราชธานีไม่เคยกำหนดว่าหัวเมืองต้องส่งไปบอกประเภทนี้ลงมาเมื่อใด กล่าวอีกอย่างคือ กลายเป็นฝ่ายหัวเมืองที่มีอำนาจตัดสินใจว่าจะสื่อสารกับราชธานีเมื่อใดก็ได้ หาก

เป็นหัวเมืองชั้นนอกและประเทศราชที่ต้องฝากหีบห่อใบบอกส่งลงมาตามระยะทางด้วยแล้ว ใบบอกเหล่านี้ก็จะไปหยุดพักตามศาลากลางเมืองต่าง ๆ ไปตลอดระยะทาง ผลลัพธ์จากแบบจำลองการสื่อสารจึงแสดงให้เห็นว่า “ระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง” (Time - Pause) เป็นอุปสรรคต่อการสื่อสารยิ่งกว่า “ระยะเวลาการเดินทาง” (Time - Distance) หากจำแนกเป็นตามภูมิภาคก็จะมีแค่หัวเมืองฝ่ายเหนือเท่านั้นที่มีการติดต่อสื่อสารใกล้ชิดกับราชธานีมากที่สุดเพราะระยะเวลาการสื่อสาร (Time - Communication) เกิดขึ้นแบบแปรผันตรงกับเงื่อนไขการเดินทางตามฤดูกาล ส่วนหัวเมืองในภูมิภาคอื่น ๆ จะเกิดขึ้นในลักษณะแปรผกผันเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะหัวเมืองฝ่ายใต้ที่มีการเดินทางสะดวกที่สุดหากเทียบกับทุกภูมิภาค แต่ใบบอกจากหัวเมืองฝ่ายใต้กลับใช้ระยะเวลาการสื่อสารมากกว่าหัวเมืองที่อยู่บนภาคพื้นทวีปเสียอีก ข้อมูลนี้จึงแสดงให้เห็นร่องรอยของความห่างไกลจากราชธานีในมิติของภูมิศาสตร์การปกครองอย่างชัดเจน

จากที่กล่าวไปทั้งหมดนี้จึงสรุปได้ว่า ความล่าช้าที่เกิดขึ้นในระบบการสื่อสารระหว่างราชธานีกับหัวเมืองไม่ได้เกิดจากระยะทางที่ห่างไกลและการเดินทางที่ยากลำบากเป็นหลัก หากแต่เกิดจากการให้อำนาจหัวเมืองตัดสินใจที่จะสื่อสารกับราชธานีเมื่อใดก็ได้เสียมากกว่า

References

- Annameses - Siamese War: On the Wars between Thailand, Laos, Cambodia, and Vietnam.* (2007). Bangkok: Khosit.
- Bunnag, T. (2005). *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 - 2458* [The Provincial Administration of Siam, 1892 - 1915]. Bangkok: Thammasat University.
- Damrong Rajanubhab, Prince. (2012). *พระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช* [The Biography of King Naresuan the Great]. Bangkok: Matichon.
- Damrong Rajanubhab, Prince. (2017). *นิทานโบราณคดี* [Tales of Old Times]. Nonthaburi: Dok Ya 2000.
- De la Loubère, S. (2014). *จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม* [A New Historical Relation of the Kingdom of Siam]. Nonthaburi: Sripanya.
- Department of Fine Arts. (1988). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง* [Three Seals Law]. Bangkok: Department of Fine Arts.
- Department of Fine Arts. (1996). *ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระราชวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ* [The Manual of Court Traditions in the Ayutthaya Period with the Royal Commentary of Prince Damrong Rajanubhab]. Bangkok: Department of Fine Arts.
- Department of Fine Arts. (2003). *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลีต)* [Collection of Notes on the History of Ayutthaya by Van Vliet]. Bangkok: Department of Fine Arts.
- Eiawsiwong, N. (2007). *นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา* [NaKhon Si Thammarat in Ayutthaya Kingdom]. *คาบสมุทรไทยในราชอาณาจักรสยาม* [Thai Peninsular in Kingdom of Siam]. Bangkok: NaKhon.

- Eiawsriwong, N. (2019). *ว่างแผ่นดิน: ประวัติศาสตร์เปรียบเทียบ “กรุงแตก” ในสามราชอาณาจักร* [Interregna in Comparison: Ineffectual Adjustment to Changes in the 18th Century among Three Mainland Southeast Asian Kingdoms]. Bangkok: The Foundation for the Promotion of Social Sciences and Humanities Textbooks Project.
- Jiachanpong, P. (2003). อย่าลืม! ราชสำนักเมืองเหนือที่พิษณุโลก [Don't forget! The northern court at Phitsanulok]. *Art & Culture Magazine*, 24(9), 102 - 107.
- Kakizaki, I. (2015). *Laying the Tracks: The Thai Economy and its Railways 1885 - 1935*. Kyoto, Japan: Kyoto University Press.
- Lertpanichakul, S. (2000). *อยู่อย่างไร: ระบบพื้นฐานในสังคมไทยสมัยจารีต* [Living as Subjects: The Fundamental System in Traditional Thai Society]. Bangkok: Nanmeebooks.
- Lertrattanarungsri, W. (2015). *การปฏิวัติคมนาคมกับการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสยาม พ.ศ. 2435 - 2475* [The Transportation Revolution and the Centralization of the State in Siam 1892 - 1932]. (Master's thesis, Kasetsart University).
- Lertrattanarungsri, W. (2020). เวลาอย่างใหม่กับการสร้างระบบราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 [New Times and the Making of Modern Bureaucracy in the Reign of King Rama V]. *Art & Culture Magazine*, 42(1), 74 - 100.
- Miracle of Ancestors and the First Dynasty*. (2002). Bangkok: Matichon.
- Mongkut, King. (2005). *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* [The Royal Letters of His Majesty King Mongkut]. Bangkok: Business Organization of the Office of the Teachers Council.
- Mongkut, King. (2020). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* [Collected Proclamations of King Mongkut]. Bangkok: Sripanya.
- NAT KS 4 Ministry of Agriculture*. (n.d.). (n.p.).
- NAT R.5 M 2.12K/1 Reports of Nakhon Sawan*. (January 1883 - November 1887). (n.p.).

- NAT R.5 M 2.12K/1 *Reports of Krung Kao*. (April 1878 - November 1885). (n.p.).
- NAT R.5 M 2.12K/13 *Reports of Tak*. (1885 - January 1886). (n.p.).
- NAT R.5 M 2.12K/2 *Reports of Nan*. (July 1885 - 15 May 1892). (n.p.).
- NAT R.5 M 2.12K/3 *Reports of Prachin Buri*. (April 1884 - November 1887). (n.p.).
- NAT R.5 M 2.12K/4 *Reports of Nakhon Sawan*. (January 1883 - November 1887). (n.p.).
- NAT R.5 M 2.12K/7 *Reports of Pichai*. (December 1888 - 14 January 1889). (n.p.).
- NAT R.5 M 2.12K/8 *Reports of Chachoengsao*. (March 1877 - August 1884). (n.p.).
- NAT R.5 PS 28/96 *King Chulalongkorn's Letters to Prince Maha Mala*. (1884). (n.p.).
- NAT SB 17 *Diary of Prince Som Mot*, (1884). (n.p.).
- Office of National Culture Committee. (2003). *ศักดิ์นาถกับการพัฒนาทางสังคมและวัฒนธรรมไทยในปัจจุบัน* [Feudalism and the Thai Socio - Cultural Development at the Present Time]. Bangkok: Ministry of Culture.
- Office of the Royal Society. (2007). *กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2* [Three Seals Law Volume Two (Office of the Royal Society Edition)]. Bangkok: Office of the Royal Society.
- Pattiya, A. & Eiamsriwong, N. (2002). *ศรีรามเทพนคร: รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น* [Sri Ram Thep Nakhon: Essays on the History of Early Ayutthaya]. Bangkok: Matichon.
- Pongsripian, W. (2004). *การปกครองหัวเมืองของไทยสมัยอยุธยาตอนปลาย* [The Governance of Provincial Cities in the Late Ayutthaya Period]. *จดุคันสนียาจารย์* [Chadhusaniyajan]. Bangkok: The National Historical Commission of Thailand.

- Pongsripian, W. (2016). พระนครศรีอยุธยาในฐานะศูนย์กลางการปกครอง [Phra Nakhon Sri Ayutthaya as the Center of Government]. *อโยธยาศรีรามเทพ นครบรรพตาวารวดี มรดกความทรงจำแห่งสยามประเทศ เล่มที่ 1* [Ayothaya: The Heritage of Memories of Siam, Volume one]. Bangkok: Thai History Independent Research Project.
- Royal Chronicle of Thonburi (Phan Chandhumat Edition)*. (2007). Nonthaburi: Sripanya.
- Royal Chronicles of Ayutthaya (The Royal Autograph Edition)*. (2021). Nonthaburi: Sripanya.
- Tale of Khun Chang Khun Phaen*. (2012). Bangkok: Silpabannakan.
- Udomsombat, Luang. (2002). *จดหมายหลวงอุดมสมบัติ (ฉบับปรับปรุง)* [Letters of Luang Udomsombat (Revised Edition)]. Nonthaburi: Sripanya.
- Vallibhodama, S. (2010). *กรุงศรีอยุธยาของเรา* [Our Ayutthaya Kingdom]. Bangkok: Matichon.
- Wales, Q. (1984). *การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ* [Ancient Siamese government and administration]. Bangkok: The Foundation for the Promotion of Social Sciences and Humanities Textbooks Project.
- Wanthona, S. (2015). *ระบอบประชาธิปไตยเปรียบเทียบ* [Comparative Democratic Regimes]. Bangkok: The Political Science Association of Kasetsart University.
- Wongthes, S. (2008). *พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี และเอกสารประวัติศาสตร์จังหวัดปราจีนบุรี* [The Royal Letters of King Rama V on His Visit to Prachinburi Circle and Historical Documents of Prachinburi Province]. Bangkok: Rueankaew Printing.